

“In dienst van de behoeftige medemens”

Sara Hudig en Anna Reynvaan:
twee vrouwen uit de negentiende-eeuwse gegoede burgerij
met een eigen keuze

Master Thesis Maatschappijgeschiedenis CH4050
Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam

Naam:	Julia van der Weide
Emailadres:	juliavanderweide@zonnet.nl
Studienr:	200773
Begeleider:	Prof. Dr. P.T. van de Laar

Voorwoord

Het zal weinig mensen in mijn omgeving zijn ontgaan, dat de weg naar de afronding van deze master thesis niet gemakkelijk is geweest. Soms verbaasde ik mijzelf wanneer ik tijdens de grootste hobbels ontdekte, dat ik het onderwerp nog steeds leuk vond. Sara Hudig en Anna Reynvaan zijn twee bijzondere dames uit de negentiende eeuw, die door hun daadkracht en volharding onderzoekswaardige personen zijn. Ze zijn min of meer opgenomen in mijn vriendenkring, aangezien ook zij bij iedereen in de omgeving bekend staan als Sara en Anna in plaats van mijn thesisonderwerp.

Tijdens mijn grote belevenis, wat een master thesis als deze mag heten, heb ik veel steun gehad. Dat je een master thesis niet alleen schrijft, is in de afgelopen lange maanden wel duidelijk geworden. Natuurlijk was ik persoonlijk verantwoordelijk voor het voltooien van mijn thesisonderzoek, maar een aantal personen verdienen zeker een blijk van dank. Ten eerste wil ik mijn master thesisbegeleider Paul van de Laar bedanken. Hij heeft mij immers bijgestaan tijdens deze lange reis naar de afronding. Hij moest op sommige momenten alles uit de kast halen om mij bepaalde aspecten, van belang bij het onderzoek, te laten inzien. Bijzonder behulpzaam waren ook een groot aantal medewerkers van het Gemeentearchief Rotterdam. Gedurende mijn leeronderzoekstage, de grondslag van deze master thesis, heb ik mij op het archief als een vis in het water gevoeld. Mijn periode van stagiaire liep vervolgens vloeiend over in een langer verblijf in dienstverband, waardoor deze medewerkers, nu mijn collega's zijn. Tot het eind, kortom de laatste loodjes, zijn zij altijd betrokken en hulpvaardig geweest.

Hiermee ben ik echter nog niet klaar met mijn dankwoord, want ook vele naaste familieleden en vrienden hebben een aandeel in deze master thesis- belevenis. Veel steun heb ik gekregen van Wilbert, die mij altijd stimuleerde om door te zetten, wanneer ik het (even) niet meer zag zitten. Daarnaast mijn oma, die de helft van mijn zoektocht naar Sara en Anna nooit heeft begrepen, maar wel altijd volhardde in de hoop op afstuderen. Nou, oma dat moment is eindelijk daar! En last but zeker not least mijn ouders: papa en mama heel erg bedankt voor jullie onuitputtelijke vertrouwen. Het was een zware strijd, maar het is gelukt!

Julia van der Weide

November 2008

Inhoudsopgave

Voorwoord

1. Inleiding

1.1 Sara Hudig en Anna Reynvaan: twee vrouwen uit de gegoede burgerij	3
1.2 Gender en gendergeschiedenis	4
1.3 Methodische verantwoording	4

2. Gender en gendergeschiedenis

2.1 De gescheiden werelden van man en vrouw	7
2.2 Genderverhoudingen in de twintigste eeuw	12
2.3 Deelconclusie	15

3. De vrouw uit de negentiende- eeuwse gegoede burgerij

3.1 Vrouwen uit de burgerij	17
3.2 De Hudigs	22
3.3 De Reynvaans	24
3.4 Deelconclusie	27

4. De negentiende- eeuwse ziekenverpleging

4.1 Intrede van de 'beschaafde' vrouw in de ziekenverpleging	29
4.2 Het Rode Kruis, afdeling Rotterdam	35
4.3 Sara als verpleegster	37
4.4 Anna als verpleegster	38
4.5 Deelconclusie	42

5. Carrières in brieven en boeken.

5.1 Sara Hudig: Brieven uit Sédan	44
5.2 Sara Hudig: <i>In de ambulance van het Roode Kruis</i>	48
5.3 Anna Reynvaan: <i>Zuster Clara. Schetsen uit het leven eener verpleegster in een stedelijk gasthuis</i>	50
5.4 Anna Reynvaan: <i>Maandblad voor ziekenverpleging</i>	54
5.5 Deelconclusie	56

6. Slotbeschouwing

Bronnen en literatuur	63
------------------------------	----

Bijlagen	67
-----------------	----

1. Inleiding

1.1 Sara Hudig en Anna Reynvaan: twee vrouwen uit de gegoede burgerij

Onderwerp en probleemstelling

Het koopmansgeslacht Hudig was in de negentiende-eeuwse Rotterdamse gegoede burgerij een vooraanstaande familie. De familie Hudig heeft in 1977 en in 1990-1992 een groot deel van het familiearchief overgedragen aan het Gemeentearchief Rotterdam. Dit archief bevat veel bronnen over vooral de mannelijke sleutelfiguren uit de familie. Opvallend is echter dat er tevens een behoorlijk aantal stukken is overgedragen over één vrouw, namelijk Sara Maria Eleonora Hudig. Gelukkig dat dit bewaard is gebleven, want er is weinig bekend over dames uit de negentiende-eeuwse bourgeoisie van Rotterdam. Thimo de Nijs zegt hierover *In veilige haven* dat er ‘verschillende biografieën [bestaan] over negentiende- eeuwse mannelijke burgers, maar de vrouwen blijven grotendeels onbekenden op de achtergrond als steun en toeverlaat van hun echtgenoten.’¹

In eerste instantie wilde ik me in deze master thesis concentreren op het leven van Sara Hudig. Als meisje uit de hogere klasse biedt zij een goede casus om inzicht te krijgen in de opvattingen van vrouwen in de Rotterdamse gegoede burgerij. Sara Hudig volgde namelijk niet de weg die voor een vrouw in haar kringen als vanzelfsprekend werd gezien. Om onduidelijke redenen bleef zij ongehuwd en wenste zich als ongehuwde patriciersvrouw buiten het gezin en haar familie verdienstelijk te maken. Haar keuze om zich als verpleegster in te zetten op het slagveld van Sédan tijdens de Frans-Duitse oorlog was uitzonderlijk. Nu waren er wel meer vrouwen die een in oorlogstijd als verpleegster hadden gewerkt, Florence Nightingale is wel de bekendste, maar ondanks dit voorbeeld was het geen voor de hand liggende keuze voor een vrouw uit de burgerlijke kringen. In ieder geval is het zeer waarschijnlijk dat ze door haar keuze niet voldeed aan een algemeen verwachtingspatroon voor dames uit de bourgeoisie. Van een vrouw uit de burgerlijke toplaag werd verwacht dat zij leiding gaf aan de huishouding en verantwoordelijkheid droeg voor de zorg van het gezin. Haar leven speelde zich vooral binnenshuis af. Een man uit de burgerlijke elite vervulde naast zijn werkzaamheden als koopman, makelaar, arts of advocaat verscheidene politieke en maatschappelijke functies. Zijn leven was vooral gericht op het openbare leven.

Het bronnenmateriaal dat betrekking heeft over het leven van Sara Maria Eleonora Hudig gaat primair over haar periode op het slagveld en is gebaseerd op haar dagboek dat zij bijhield tijdens haar verblijf in Sédan toen zij werkte voor de Rotterdamse Ambulance van het Rode Kruis.

De keuzes van Sara Hudig maken het interessant om deze te vergelijken met een andere vrouw uit de burgerij. Anna Paulina Reynvaan. Op het eerste gezicht lijkt zij veel gemeen te hebben met Sara. Ook Anna wilde, in 1870, als verpleegster hulp bieden in Sédan. Zij leefde van 1844 tot 1920 en

¹ T. de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001), 193.

kwam eveneens uit de burgerlijke kringen, maar wél uit een andere stad, namelijk Amsterdam. Beide dames gaven een andere invulling aan hun leven dan de huiselijke en representatieve taken die van vrouwen uit de bourgeoisie verwacht werden. Allebei zagen zij het als hun roeping om hun hulp aan te bieden aan de hulpbehoevenden. Sara besloot om die reden zich aan te sluiten bij het Rode Kruis en deel te nemen aan de expeditie van de Rotterdamse ambulance. Anna sloot zich aan bij het Witte Kruis en werd één van de eerste vrouwelijke sleutelfiguren in de ziekenverzorging.

Het is interessant om na te gaan in hoeverre de keuzes die Sara en Anna maakten, afwijkt van het door hun burgerlijke milieu opgelegde rolpatroon. Dat is de centrale vraag van deze thesis. Om deze te kunnen onderzoeken moeten we eerst vaststellen welke rolpatronen pasten bij dames uit de burgerlijke milieus.

1.2 Gender en gendergeschiedenis

Om de levens en keuzes van Sara en Anna in een context te plaatsen, zal er aandacht besteed worden aan opvattingen over vrouwen binnen de negentiende-eeuwse burgerij. Het is daarbij van belang om deze te bezien vanuit een genderperspectief. Seksespecifieke verwachtingen hebben zich niet beperkt tot de negentiende eeuw en zijn van alle dag. Het gedrag van mannen en vrouwen wordt ook nu nog beschouwd vanuit maatschappelijke opvattingen die worden toegeschreven aan sekseverschillen. Ook in de burgerlijke kringen van de negentiende eeuw was dit onderscheid prominent aanwezig. De automatische indeling in twee seksen wordt vanaf de geboorte bepaald door de familie en de omgeving van de pasgeborene. Kinderen worden opgevoed naar de normen en waarden die hun familie passend vindt bij het geslacht van het kind. Het kind zelf zal zich vervolgens in de meeste gevallen ‘mannelijk’ of ‘vrouwelijk’ voelen én gedragen. Deze sekse-identiteit leidt vervolgens tot het opgroeien van een jongen tot man en een meisje tot vrouw. Deze verschillen op sociaal- cultureel vlak vormen het begrip gender.

Historici passen het gender begrip vaak toe door uit te gaan van het ‘tegengestelde’ om het ‘geaccepteerde’ patroon te kunnen aantonen. De keuzen van Sara en Anna kunnen immers als tegengesteld worden beschouwd, omdat hun gedrag niet beantwoordde aan de bourgeoisienormen. Door de geaccepteerde norm te beschrijven, hoop ik antwoord te krijgen op de vraag of de keuzes van beide dames dan wel rolafwijkend óf rolbevestigend waren.

1.3 Methodische verantwoording

Sara Hudig en Anna Reynvaan kunnen als ‘casestudy’ worden beschouwd om de leefwereld van vrouwen uit de negentiende-eeuwse hogere klasse van de Rotterdamse en Amsterdamse samenleving te begrijpen. Immers de meeste dames uit de burgerlijke kringen richtten zich in de negentiende eeuw steeds meer op de meer verzorgende taken binnen het gezin. Echter in de personen van Sara en Anna

blijkt dat er tevens enkele vrouwen waren, die juist besloten om publieke functies in de openbare sfeer te vervullen.

De probleemstelling van mijn thesis zal worden uitgewerkt door middel van kwalitatief onderzoek naar de levens van Sara Maria Eleonora Hudig en Anna Paulina Reynvaan. Hun jeugd en de ontwikkeling tot jonge vrouw worden onder meer belicht. In het geval van Sara wordt dit behandeld aan de hand van primaire bronnen uit het familiearchief. De jeugd van Anna wordt voornamelijk benaderd uit secundaire populaire en wetenschappelijke literatuur, doordat er weinig primaire bronnen over haar aanwezig zijn. Het (auto-)biografische boekje *Zuster Clara* biedt uitkomst. Nadat beide levens zijn behandeld zullen hun eigen ervaringen in Sédan en op de werkvloer in brieven en boeken worden gereflecteerd.

Uit het voorgaande blijkt dat de persoonlijke beschrijvingen van beide vrouwen van wezenlijk belang zijn geweest bij mijn onderzoek. Immers uit deze bronnen komen de persoonlijke visies van Sara en Anna het beste tot uitdrukking. Hun werk in Sédan en in het gasthuis hebben zij met volle overtuiging volbracht. Het boekwerk van Sara Hudig werd na haar terugkomst in 1871 uitgegeven. Haar beschrijving toont niet alleen het beeld van de oorlog, maar tevens haar verrichte arbeid. Het boekje van Anna Reynvaan werd gepubliceerd in 1892 als reactie op Dr. Aletrino. Haar opvattingen komen duidelijk tot uiting in dit geschrift, aangezien Anna van mening verschilde met Dr. Aletrino.

Menig historicus meent dat aan het gebruik van egodocumenten bezwaren kleven. Het is immers een subjectieve visie van de werkelijkheid van de auteur, waardoor de mogelijkheid bestaat dat de interpretatie en het perceptievermogen verdoezeld zijn. Voor mijn onderzoek zijn de egodocumenten van Sara en Anna echter zeer waardevol, omdat op die manier juist de mening en opvatting van de vrouw uit de negentiende-eeuwse burgerij geschetst wordt, die zoals eerder aangegeven, vooral op de achtergrond is gebleven.² In mijn ogen zijn hun geschriften de belangrijkste bron van onderzoek, aangezien deze bronnen de werkelijke motivaties van hun keuzes weergeven.

De informatie uit de verschillende primaire bronnen, het familiearchief Hudig uit het Gemeentearchief Rotterdam, én de secundaire literatuur zullen in alle hoofdstukken aan bod komen. Hoofdstuk 2 zal voornamelijk gericht zijn op het begrip gender, aangezien de levens van Sara en Anna in deze context geplaatst worden. In dit hoofdstuk zal onder meer aandacht worden besteed aan de algemene opvattingen over de bestemming van mannen en vooral vrouwen in de negentiende eeuw. In hoofdstuk 3 zal het burgerlijke milieu met de alom heersende opvattingen en idealen, evenals de positie en bestemming van een vrouw uit de hogere sociale klasse aan de orde komen. Daarnaast zal eveneens het gezinsleven Sara Hudig en Anna Reynvaan worden geschetst. In hoofdstuk 4 zal de ontwikkeling van de ziekenverzorging en het beroep verpleegster worden besproken. In hoofdstuk 5 zullen zowel de brieven en het boekje van Sara Hudig evenals het boekje en artikel van Anna

² Baggerman A. en Dekker R., 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven.' in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) nr.4, 3-22, 12.

Reynvaan worden gereflecteerd. Deze master thesis eindigt met een slotbeschouwing waarin de bevindingen nog eens samenvat en de vraagstelling beantwoord.

2 Gender en gendergeschiedenis

2.1 De gescheiden werelden van man en vrouw

Voor het onderzoek naar de negentiende- eeuwse opvatting in de bourgeoisie betreffende de keuzes van mijn twee hoofdpersonen Sara Hudig en Anna Reynvaan is het theoretische kader van genderstudies gebruikt. Dit concept gender kent een sociaal- culturele scheiding tussen seksen die zich binnen alle facetten van het leven zowel bewust als onbewust voordoet. Anne Cranny- Francis geeft in haar artikel over genderstudies deze vage scheidslijn als volgt weer: 'Gender divides humans into two categories: male and female. It is a system which organises virtually every realm of our lives; whether we are sleeping, eating, watching TV, shopping or reading, gender is at work. Yet because it is everywhere. It is sometimes difficult to see it in operation.'³ De wereld wordt dus niet alleen in twee categorieën verdeeld op grond van biologische eigenschappen, maar ook op sociaal- culturele eigenschappen.

Het onderscheid tussen mannen en vrouwen is al een eeuwenoud verschijnsel, maar eind achttiende eeuw werd er een strikt leefgebied afgebakend voor deze twee duidelijk verschillende seksen. In deze strikte verdeling werd een scheidslijn getrokken tussen mannelijk en vrouwelijk en tussen de passende taken voor mannen en vrouwen. De leefwereld voor de vrouw betrof vooral de private sfeer, terwijl de man zich voornamelijk in de publieke sfeer begaf. In deze nieuwe onderverdeling lag de geaccepteerde norm voor de welopgevoede vrouw uit de bourgeoisie vooral binnenshuis, waarin de bestiering van het huishouden en kinderopvoeding tot haar kerntaken behoorden, omdat hierin de natuurlijke kwaliteiten van de vrouw goed tot verdere ontplooiing konden komen.⁴ De man, het hoofd van het gezin, manifesteerde zich hoofdzakelijk in het openbaar. Hij was de kostwinner van het gezin en, in de burgerlijke kringen, bekleedde hij meestal ook verschillende maatschappelijke functies. Daarnaast was de man verantwoordelijk voor de naam en faam van de familie.

Het onderscheid tussen de mogelijkheid voor vrouwen om te werken en te niet-werken kreeg begin negentiende eeuw een nieuwe inhoud, die van immense betekenis was. De burgerlijke gedachte was dat werken of niet-werken als norm gehanteerd kon worden voor wat onfatsoenlijk en fatsoenlijk kon worden beschouwd.⁵ Deze herformulering van normen en waarden sloot nauw aan bij de opvatting van de bourgeoisie. Zij hielden immers al langere tijd vast aan dit 'fatsoenlijke' burgerlijke gezinsideaal, omdat hiermee het bourgeoisie- ideaal werd bevestigd. Binnen dit ideaal werd de patriciersvrouw enkel al door de gedachte van 'vrouw- zijn' per definitie uitgesloten voor elk arbeid

³ A. Cranny- Francis (red.), *Gender studies. Terms and debates* (New York 2003), 1.

⁴ A. Janssens, 'De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat.' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998), 258-280, 264.

⁵ J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving* (Sdu Uitgevers Den Haag 2001), 245.

voor inkomen.⁶ In deze kringen was betaalde arbeid slechts voorbehouden aan de man. In de lagere bevolkingskringen leidde deze verandering echter tot vergaande wijzigingen, aangezien in deze lagen van de bevolking de vrouw vaak wel meehielp in de kostwinning. Dat vrouwen in mindere mate konden deelnemen aan het publieke leven was voor hen een grote stap achteruit.

De adviesliteratuur voor de gegoede burgerij voor wat betreft het huwelijk, het gezin en de huishouding was geënt op de patriarchale samenleving. Mannen waren verantwoordelijk voor zaken in de publieke sfeer en vrouwen domineerde de private wereld van het huishouden. Tussen de adolescentie en het huwelijk konden vrouwen hun leven wel vrij inrichten, zolang dit maar gebeurde binnen de grenzen van kuisheid en zuiverheid. Eenmaal het huwelijksbootje ingestapt behoorde onderhorigheid aan de echtgenoot, de opvoeding van de kinderen en de huishoudelijke taken tot de verantwoordelijkheid van de patriciersvrouw.⁷ Ondanks de kleine vorm van vrijheid werd binnen het gezinsverband van de bourgeoisie het leven bepaald door het regime van het huwelijksrecht. Jonge burgermeisjes vielen onder de verantwoordelijkheid de man, het hoofd van het gezin, in de meeste gevallen hun vader. Ongehuwde meerderjarige mevrouwen moesten zich officieel in rechte laten bijstaan door een (mannelijke) voogd. Gehuwde vrouwen waren daarentegen handelingsonbekwaam, wat betekende dat zij geen financiële transacties mochten aangaan, zonder toestemming van hun echtgenoot. Slechts kleine huishoudelijke uitgaven waren uitzondering op de algemene regel. Al vanaf zeer jonge leeftijd werden meisjes, ondermeer in de burgerij, vertrouwd gemaakt met dit toekomstperspectief.

Ondanks dat vrouwen onttrokken waren aan het maatschappelijk 'zicht' hadden zij wel degelijk een essentiële rol in de burgerlijke levensstijl. De functionele scheiding tussen de twee werelden van man en vrouw speelden namelijk een centrale rol binnen het bourgeoisie-ideaal, die zich dominant profileerde binnen de Nederlandse samenleving. De terugdringing van de vrouw uit de publieke sfeer werd gelegitimeerd door het argument dat het verschil in sekse dit noodzakelijk maakte. Daarnaast kan als tweede argument de belangrijke kerntaken van de vrouw, als bestuurster van het huishouden, moeder en opvoeder, worden aangedragen. Een zorgvuldige presentatie van de woning, de bereikte welstand, de opvoeding van de kinderen en tevens hun keuze voor een geschikte huwelijkskandidaat waren allemaal aspecten van het burgerlijke leven, die aan de vrouw waren toevertrouwd.⁸

Het separate spheres model dat in principe de gevolgen van deze verschuiving in rollenpatroon bespreekt, is voornamelijk onderzocht in het geval van Engeland en Frankrijk. Hierbij dient echter wel de kanttekening te worden gemaakt dat in geen enkel land de gescheiden werelden hetzelfde waren.

⁶ J. Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw.' in: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kok Agora, Kampen 1998), 123-156, 133.

⁷ Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, 249.

⁸ R. Aerts, 'Alles in verhouding. De burgerlijkheid van Nederland.' in: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kok Agora, Kampen 1998), 272-300, 279.

De basis van de separate spheres ligt bij de theorie van Reinhart Koselleck in *Kritik und Krise; Eine Studie zur Pathogenese der Bürgerlichen Welt* (1954). De Duitse socioloog Jürgen Habermas ging later dieper in op dit onderwerp. In zijn boek *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der Bürgerlichen Gesellschaft* (1962) schreef hij een theorie over Frankrijk en de rol van de publieke sfeer en de privésfeer van de bovenste lagen van de bevolking gedurende de Franse revolutie. Hij was van mening dat deze sferen niet twee op zichzelf staande sferen zijn, die geen relatie tot elkaar hebben. Volgens zijn visie zijn ze onlosmakelijk met elkaar verbonden en heeft de een geen bestaansrecht zonder de ander. Habermas stelt dat er twee publieke sferen zijn: de non-authentieke publieke sfeer en de authentieke publieke sfeer. De non-authentieke sfeer is opgelegd door de autoriteit van de staat, haar wetgeving en de monarchie met haar hofleven. Hier waren personen verplicht om met elkaar om te gaan, terwijl in het geval van de authentieke sfeer personen privé bij elkaar kwamen, omdat zij dat zelf wilden. Deze authentieke publieke sfeer valt onder te verdelen in drie delen. Ten eerste in het culturele aanbod, waar ondermeer het culturele stadsleven wordt bedoeld (het bezoek van mensen aan theater en andere sociale uitjes). Ten tweede de wereld der letteren met haar instituties van intellectuele sociabiliteit, die zich in het bijzonder uitte in de salons. Ten derde de politieke publieke sfeer waarin het politieke leven niet alleen door het hof werd bepaald. De authentieke sfeer kan door deze driedeling wel onderscheiden worden van de daadwerkelijke privésfeer. Zo kunnen de sferen dus eigenlijk verdeeld worden in een opgelegde sfeer, een spontane publieke sfeer en een privésfeer. Deze laatste sfeer heeft vervolgens ook nog twee aspecten, namelijk: het economische aspect (de gegoede burgerij die zich bezighoudt met productie en uitwisseling van handelswaar) en het familiale aspect (de bourgeois familie).⁹

Zoals eerder aangegeven, waren er verschillen tussen landen in de zichtbaarheid van vrouwen in het openbare leven. In Frankrijk speelden vrouwen in het authentieke publieke leven een grote rol, omdat zij als gastvrouw fungeerden in vele salons. Door hun aanwezigheid kregen vrouwen de gelegenheid zich te kunnen mengen in verscheidene publieke debatten, zowel op politiek, cultureel als intellectueel vlak. Echter na de Franse revolutie kwam hier spoedig verandering in. In het onstabiele politieke klimaat van Frankrijk vóór de revolutie hadden vrouwen immers steeds meer vrijheden verworven. De Franse revolutie was een revolutie tegen het traditionele patriarchale systeem van het heersende beleid.¹⁰ De wens van gelijke rechten leek in eerste instantie op te gaan voor zowel de standen als de seksen. De vrijheid van de burgers werd in juli 1789, in het 'déclaration des droits de l'homme et du citoyen', verzekerd, helaas was de nieuwe regering niet van mening dat deze vrijheid ook van toepassing was op vrouwen. Het gevolg was dat zij geen burgerschap bezaten, waardoor zij een andere, ondergeschikte rol kregen toebedeeld. Een scheiding in seksen met als argument de natuur, de biologische kwaliteiten. Langzaam verdween de vrouw uit de openbare sfeer. De post-

⁹ L. van Vliet, 'Eene losse, uithuizige, stoute meid': de gescheiden leefwereld van vrouwen en mannen uit de gegoede burgerij van het achttiende- en negentiende eeuwse Nederland in Sara Burgerhart (Rotterdam 2005), 9.

¹⁰ J.B. Landes, *Women and the public sphere. In the age of the French revolution* (Cornell University Press, New York 1988), 204.

revolutionaire visie was dat de natuurlijke plaats voor een vrouw binnenshuis was en voor man juist in het openbaar.

In Engeland hadden vrouwen een dergelijke vrijheid niet. Daar hadden zij geen functie als gastvrouw, maar zij werden niet geweerd uit de salons. Het gevolg was dat de vrouwen hier dan ook geen aandeel hadden in het publieke debat. Doordat in Engeland van een revolutie geen sprake was, vond er geen verschuiving plaats van de vrouw uit openbare sfeer naar de privésfeer. Toch kende ook Engeland een gescheiden wereld tussen de man en de vrouw. Amanda Vickery beschrijft in boek *The gentleman's daughter; women's lives in Georgian England* over de verandering van de publieke sfeer. Deze sfeer werd voor vrouwen uit de hogere klassen steeds breder door het toenemende aanbod in uitgaansleven en welvaart. Het gevolg was dat vrouwen zich steeds meer buitenshuis konden begeven, omdat zij personeel hadden die de taken in het huishouden en de opvoeding waarnamen. Desondanks stelt Vickery dat de privésfeer voor de vrouw toch van grote waarde bleef. De opvatting van Frankrijk hield namelijk ook staande in Engeland, wat resulteerde in het feit dat het leven van de vrouw zich vooral binnenshuis afspeelde. Zij behoorden immers een stabiele, warme basis te creëren voor het burgerlijke gezin.

Over de gescheiden werelden in achttiende en negentiende- eeuw Nederland is weinig bekend. Het probleem ligt vooral in het feit dat er meer aandacht was voor het ideaalbeeld in plaats van de werkelijkheid. In het ideaalbeeld werd de nadruk gelegd op de vrouw als huiselijke bestuurster en moeder, terwijl de man kostwinner was en tevens meerdere openbare functies bekleedde. De vrouw was verantwoordelijk voor de privésfeer en de man voor de publieke sfeer. Dit onderscheid gold niet alleen voor de gehuwde mannen en vrouwen. Al op jonge leeftijd werd hier naar gehandeld. Leonore Davidoff verwoordt de scheiding tussen man en als vrouw uiterst pakkend met de woorden: 'Equal in the eyes of heaven they may have been. Equal in property and importance they certainly were not. As a married woman, Mrs. Luckcock had no rights to property and her life was spent in domestic obscurity. Her daughter was equally invisible to the public eye. Her son, Howard, however, followed in his father's footsteps, becoming a stalwart of Birmingham, a trustee of the Botanical and Horticultural Society, [...] a veritable public man, fit and proper person.'¹¹

Met het verschil in seksen kwamen burgerkinderen al jong in aanraking. Het lager onderwijs was dan wel voor zowel jongens als meisjes uit de gegoede burgerij toegankelijk, maar naarmate zij ouder werden, werd de scheiding sterker benadrukt. Meisjes kregen vervolgens geen uitgebreider onderwijs buitenshuis, maar werden verder opgeleid door hun moeder of gouvernante binnenshuis. De heersende opvatting was immers dat vrouwen wel degelijk een behoorlijke opvoeding nodig hadden maar het doel van die opvoeding lag vast: 'hare sexe en de algemeene gewoonte ontzegt haar ampten en bedieningen; tot wetenschappen wordt zy door de bank niet opgetrokken. 't Geen derhalven alleen 't voorwerp van de werkzaamheid harer ziele kan wezen, is hare huishouding en de opvoeding harer

¹¹ L. Davidoff and C. Hall, *Family fortunes: men and women of the English middle class 1780-1850* (London 1987), 18.

kinderen.¹² Jongens kregen juist de mogelijkheid om verder te studeren en zich meer te ontwikkelen voor toekomstige taken buitenshuis. Er ontstond dus een duidelijke wisselwerking tussen wat vrouwen en mannen deden en ook wat er met vrouwen en mannen geassocieerd werd, tussen wat als vrouwelijk en mannelijk werd ervaren. Het ideaalbeeld betrof echter slechts een kader van opvattingen hoe mannen en vrouwen in dergelijke kringen zich dienden te gedragen. Een exacte invulling voor het dagelijkse leven in privésfeer en/of publieke sfeer bleef achterwege. Hier was geen aandacht voor in literatuur en praktijk, waardoor de invulling aan eigen opvattingen en invullingen werd overgelaten. Dit resulteerde dan ook in mogelijke verschillen in visie binnen de bourgeoisie.

Ondanks de gescheiden werelden nam, vanaf eind achttiende eeuw, de zichtbaarheid van vrouwen in de culturele openbaarheid toch merkbaar toe. Weliswaar nam het aantal vrouwen slechts toe in de werelden van het geschreven woord, het ‘avondje’, het Nederlandse equivalent van de salon en het informele gezelschap, het vage grensgebied tussen de privésfeer en publieke sfeer, maar daar konden vrouwen ook een actieve rol spelen. Deze langzame verandering had vooral als grondslag dat binnen de gegoede burgerij de opvatting ontstond dat burgerkinderen slechts konden opgroeien tot volwaardige burgers, wanneer ook hun moeder beschaafde en ontwikkeld waren. Immers de vrouwen konden de belangrijke taak van de opvoeding vervullen, als zij zelf een goede opvoeding hadden genoten én contact bleven houden met de wereld van kennis en deugd.¹³

De huishoudelijke arbeid werd eind achttiende eeuw steeds meer de algemene norm. De vrouw behoorde zich maatschappelijk nuttig op te stellen. In het geval van de lagere bevolkingslagen was dit het domineren van de privésfeer. Voor de patriciersvrouw lag echter een nieuwe taak weggelegd in de meer publieke sfeer. Zij zette zich in voor de liefdadigheid. Door de chronische armoede waar Nederland begin negentiende eeuw mee te kampen had, werd hulp door de dames uit de bourgeoisie beschouwd als een mengeling van christelijke deugd en angstvallig standsbesef. De dames uit de hogere klassen boden hulp aan hoofdzakelijk de armenzorg en in het bijzonder het vrouwelijke geslacht binnen deze groepering. Deze inzet was in eerste instantie ontstaan doordat mannen uit de burgerij zich verplicht voelden om de ‘behoefte medemens’ voor de ondergang te behoeden. Om hun bij te staan namen de dames aanvankelijk zitting in de besturen, maar spoedig verlegden zij hun taken naar de actieve sociale zorg.¹⁴

In de loop van de negentiende eeuw nam de tendens van vervrouwelijking van de sociale sector steeds meer toe. Dit was ondermeer toe te schrijven aan het groeiende succes van het huiselijke burgerideaal. Binnen dit ideaal kregen vrouwen de mogelijkheid om zich meer te wijden aan anderen. Dames die echter geen vervulling vonden in het oorspronkelijke burgerleven, zoals in naaiwerk en pianospel, kozen voor deze nieuwe rol. Een andere oorzaak kan gevonden worden in de overtuiging dat vrouwen van nature of door God geroepen bestemd waren om anderen lief te hebben en te

¹² Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, 249.

¹³ Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, 252.

¹⁴ J. Blok, *Hemelse rozen door 't wereldse leven*, 145.

verzorgen, en dat deze impuls zich niet tot de grenzen van het eigen huis liet beperken. Het waren vooral de veronderstelde geslachtsspecifieke, zedelijke, vrouwelijke eigenschappen die vrouwen in het bijzonder geschikt maakten voor een taak in ziekenzorg en maatschappelijke hulpverlening. Naarmate burgervrouwen ook die taak buiten het gezin claimden, ontwikkelden zij zich in beroepen waarvoor vrouwen naar aard en aanleg geschikt zouden zijn. Deze eigenschappen waren ondermeer: toewijding, gevoeligheid, geduld en opofferingsgezindheid. Vooral patriciersvrouwen werden verondersteld deze 'hogere gevoelens', vanwege hun ontwikkelingsniveau en beschaving, zouden bezitten. Het argument dat vrouwen een bijzondere zedelijke maatschappelijke rol hadden te vervullen lag ook ten grondslag aan de eisen van de vrouwenbeweging voor maatschappelijke arbeid, onderwijs en uiteindelijk ook kiesrecht. Rond 1890 kreeg de vrouwenbeweging in Nederland een meer georganiseerde vorm.¹⁵

Rond het midden van deze negentiende eeuw kwamen er uit het buitenland berichten over het werk van patriciersvrouwen in militaire hospitalen, zoals Florence Nightingale. Zij besloot ondanks haar welgestelde achtergrond en het grote verzet van haar familie in 1854 haar diensten aan te bieden tijdens de Krimoorlog. In slechte en vooral mensonterende toestanden verzorgde Florence, op 34-jarige leeftijd, zieke en gewonde Britse soldaten. Deze jongedame had alle mogelijkheden voor succes in de hogere bourgeoisie, maar zij wilde haar eigen doel verwezenlijken; het verplegen van zieken en gewonden. In navolging van werkzaamheden in het buitenland zochten ook de Nederlandse openbare instellingen naar beschaafde jonge vrouwen in de ziekenzorg. Deze verandering leidde ertoe dat naast de christelijke traditie de vrouwelijke roeping nu een expliciet beginsel werd voor de nieuwe rol van de vrouw uit de bourgeoisie. Immers in beide gevallen, het huiselijke leven en de armen- of ziekenzorg, was de taak van de vrouw vooral gericht op de oorspronkelijke, biologische kwaliteiten van de vrouw. Toewijding was de voornaamste drijfveer, waardoor dames zich in de negentiende eeuw in het openbaar mochten treden. De vrouw bleef zichzelf in dienst stellen van de medemens.¹⁶

2.2 Genderverhoudingen in de twintigste eeuw

De negentiende- eeuwse opvatting heeft lange tijd geen naam mogen krijgen. Pas in 1986 stelde historica Joan Scott voor om als analytische categorie voor historisch onderzoek naar het onderscheid tussen man(-nelijk) en vrouw(-elijk) het begrip gender te gebruiken. In de daarop volgende jaren werd er nog een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de begrippen sekse en gender. Sekse had in dit geval te maken met de biologische verschillen tussen man en vrouw, terwijl gender werd gebruikt om de verschillen tussen man en vrouw, welke meer sociaal en cultureel bepaald werden.¹⁷

Ondanks dat er al in de negentiende eeuw sekseverschillen werden benadrukt op meerdere gebieden, dan alleen de fysieke verschillen, kwam het begrip gender pas ver in de twintigste eeuw van

¹⁵ U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Van Gennep, Amsterdam 1990)

¹⁶ C. Bischoff, *Frauen in der Krankenpflege. Zur entwicklung von frauenrolle und frauenberufstätigkeit im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt/Main 1984), 142-143.

¹⁷ F. Dieteren, 'What's in a name? Vrouwen- of Gendergeschiedenis', *Kleio* 40 (1999), 20-23.

de grond. Tot deze tijd werd naar biologische en sociaal-culturele verschillen gehandeld, maar eind twintigste eeuw kreeg het pas een naam. Doordat het begrip gender redelijk abstract en moeilijk hanteerbaar was, trachtte Joan Scott deze term hanteerbaar te maken door onderscheid aan te brengen in vier verschillende niveaus. Door deze nieuwe indeling kon de werking van gender onderzocht worden op algemeen maatschappelijk niveau, sociale instituties, cultuur(producten) en de invloed op de vorming van mannen en vrouwen. Volgens Scott kan de invloed van gender op de vorming van individuen in biografisch onderzoek worden geconstateerd. Elk persoon zal zich in de loop van haar of zijn leven 'auseinandersetzen' met het expliciete en impliciete onderscheid tussen de seksen dat in haar of zijn maatschappij werkzaam is. Immers iedereen krijgt ermee te maken; op school en op het werk, in en om het huis, bij sport en vrijetijdsbesteding en in de politiek en de wetenschap.

In de gendergeschiedenis wordt primair gekeken naar de werking van het systeem waarin mannelijk en vrouwelijk wordt geassocieerd met bepaalde eigenschappen of gedragingen, die biologisch worden verklaard. Daarnaast wordt in de gendergeschiedenis vastgelegd wat de normen en regels zijn voor mannen en vrouwen, waardoor de geschiedenis zowel toegepast kan worden op beide seksen. Immers ook de opvoeding van jongens op internaten, in de padvinderij en in het leger werden bepaald door waarden en normen van masculine of feminine zoals in het geval van meisjes.

Naast de benadering van Joan Scott om gender te verdelen in vier verschillende niveaus blijkt er nog een andere mogelijkheid te zijn om het begrip gender te benaderen. Maria Grever beschrijft in haar artikel *Gender als analytische categorie voor historisch onderzoek* dat de wetenschapbeoefening onderscheid maakt in drie genderniveaus in sociale relaties, te weten: het individuele niveau, het structurele niveau en het symbolische niveau.¹⁸

In het geval van mijn twee hoofdpersonen Sara Hudig en Anna Reynvaan is het concept gender op alle drie deze niveaus (mogelijk) van toepassing. Het individuele niveau heeft betrekking op de vorming van de mannelijke en vrouwelijke identiteit. In het geval van mijn twee hoofdpersonen betreft dit het passende kader van een meisje en dame uit de bourgeoisie. Zowel Sara als Anna werd opgevoed volgens de normen en waarden van hun milieu. Zij kregen lager onderwijs, werden wegwijds gemaakt in het huishouden en vervolgens werd van hen verwacht te trouwen met een man uit dezelfde kringen. Volgens dit duidelijk omvattende verwachtingspatroon werd hun vrouwelijke identiteit binnen de bourgeoisie bepaald. Tot op twintig-jarige leeftijd voldeden Sara en Anna aan de heersende normen en waarden van de burgerij. Zij hadden de benodigde scholing genoten, waardoor zij zich konden ontwikkelen tot beschaafde burgermeisjes. Bij het aanbreken van de huwbare leeftijd verliep de verwachting van de beide dames anders. Zij bleven namelijk ongehuwd, wat niet 'passend' was

¹⁸ Grever M., 'Gender als analytische categorie voor historisch onderzoek', *Blokboek Gendergeschiedenis KU-Nijmegen* (Nijmegen 2000), 6-16 en Grever M., 'Van landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, Gender en Nederland', *Groniek* 36 (2002), dubbelnummer 158/159 'Het politieke lichaam. Beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de politiek', 131-150.

voor de verdere vorming van de vrouwelijke burgeridentiteit. Het gevolg was dat zij zich niet zouden kunnen ontplooiën tot ‘lieftallige’ echtgenotes. De ongehuwde status maakte hen dus niet tot ideaalbeeld. Hierbij dient echter de kanttekening te worden gemaakt, dat een huwelijk voor elke dame uit dit milieu niet realistisch was, aangezien het percentage ongehuwde vrouwen in de achttiende en negentiende eeuw relatief hoog was. Dat was niet alleen te wijten aan het feit dat de gemiddelde huwelijksleeftijd 28 jaar was, maar ook doordat er vooral in de steden, in het geval van Sara en Anna, respectievelijk Rotterdam en Amsterdam, veel meer vrouwen dan mannen woonden.¹⁹

Op structureel niveau kan het begrip gender geplaatst worden in onder meer de arbeidssfeer. In de negentiende eeuw was er een duidelijke opvatting wat specifiek vrouwen- of mannenarbeid evenals op het gebied van separate spheres. Zoals al eerder aan de orde is gekomen was werken in de publieke sfeer niet passend voor een burgerdame. Vrouwen dienden voornamelijk binnenshuis de taken te vervullen als echtgenote, moeder en vrouw. Op dit gebied waren zowel Sara als Anna wederom geen schoolvoorbeeld voor de bourgeoisie. De functie van echtgenote konden zij immers niet vervullen, doordat zij geen geschikte huwelijkskandidaat hadden gevonden. Het gevolg hiervan was dat een toekomst als moeder ook niet in het verschiet lag. Voor dergelijke burgerdames was echter wel een andere mogelijkheid, die paste binnen de heersende normen en waarden. Ongehuwde meisjes uit de burgerij kenden drie alternatieven. Ten eerste kon een ongehuwde dochter blijven wonen in het ouderlijke huis, waar zij fungeerde als een soort huishoudster, die zowel huishoudelijke taken als de zorg van haar jongere broers en zusters op zich nam. Het tweede alternatief was inwonen bij een gehuwde broer, om aldaar dezelfde taken te vervullen. Als laatste mogelijkheid kon een ongehuwde vrouw een eigen huishouden gaan bestieren, mits zij hier toestemming van haar vader of broer voor kreeg. Sara Hudig koos voor de laatste mogelijkheid en leidde een eigen leven als alleenstaande vrouw.²⁰ Anna daarentegen besloot in haar ouderlijk huis te blijven wonen.²¹ Beide dames kozen dus voor een richting in hun leven, die enigszins afweek van het heersende verwachtingspatroon. De aangepaste mogelijkheden zorgden er echter voor dat deze dames, wel voldeden aan het negentiende-eeuwse burgerideaal.

Op symbolisch niveau kan gender ook worden toegepast op het leven van Sara en Anna. Binnen dit theoretische kader betreft het symbolische niveau ondermeer kunst en taal. Ook ten tijde van mijn twee hoofdpersonen kende men al opvattingen en/of gezegden als ‘moedertje natuur’ en ‘vadertje staat’. In het geval van Sara en Anna kan verondersteld worden dat de dames afweken van dit genderniveau, aangezien zij beiden niet voldeden aan de opvatting van ‘moedertje natuur’. Zij hadden geen toekomst voor ogen om moeder te worden en hun moederlijke instincten te projecteren op hun eigen kinderen. Toch kan hun tegengestelde keuzen wel degelijk passen binnen deze genderbenadering. Immers beide dames kiezen voor een beroep in het openbaar, wat als tegengesteld

¹⁹ W. Fritschy, ‘Beelden en werkelijkheid van vrouwen.’ in: W. Fritschy en J. Toebe (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland; staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1998), 46-65.

²⁰ A.S. de Waard, *Adresboek van Rotterdam 1880*

²¹ IIAV, *Archief biografische map: Anna Reynvaan*, inv 1627.

kan worden beschouwd, maar de verzorgende taken als verpleegster kunnen daarentegen weer wel als ‘moederlijke gevoelens’ worden bestempeld. Of de opmerkelijke beslissingen van Sara en Anna dan ook roloverschrijdend of rolbevestigend zijn, zal het onderzoek naar de levens van hen beiden moeten uitwijzen.

2.3 Deelconclusie

Structurele verschillen tussen mannen en vrouwen ten aanzien van bijvoorbeeld arbeid zijn al heel oud. De sociaal-culturele scheiding tussen de seksen heeft zich echter vooral in de laatste twee eeuwen ontwikkeld. Eind achttiende eeuw ontstond de opvatting van strikte gescheiden leefwerelden tussen mannen en vrouwen, met als gevolg dat er een scheidslijn kwam tussen passende mannelijke en vrouwelijke taken. De nadruk kwam te liggen op de gescheiden sferen; de vrouw had haar kerntaken voor in de private sfeer en de man diende zich voornamelijk in de publieke sfeer te manifesteren. Deze ontwikkeling werd in de achttiende- eeuwse burgerij met open armen ontvangen, aangezien deze nieuwe (maatschappelijke) sekseverdeling hun burgerideaal onderstreepte.

De basis van dit concept van separate spheres ligt bij de theorie van Reinhart Koselleck, maar werd later verder uitgediept door Jürgen Habermas. Onderzoek door beiden werd vooral in de landen Engeland en Frankrijk verricht. Uit onderzoek kan geconstateerd worden dat in deze landen het separate spheres- model zich verschillend heeft ontwikkeld, wat als reden had dat er verschillende opvattingen heersten over de zichtbaarheid van vrouwen in de publieke sfeer. Over de gescheiden leefwereld in het achttiende en negentiende- eeuws Nederland is daarentegen zeer weinig bekend, omdat hier hoofdzakelijk aandacht werd besteed aan het ideaalbeeld in tegenstelling tot de realiteit.

Eind achttiende eeuw blijkt het afgebakende leefgebied in Nederland toch minder strikt te zijn dan voorheen. Immers steeds meer patriciersvrouwen gingen zich in het openbaar begeven, met name in informele gezelschappen óf in de vorm van charitatieve ‘weldoenster’. De heersende tendens was namelijk dat ook welgestelde vrouwen zich nuttig diende te maken, waardoor het geoorloofd werd voor deze dames om zich buitenshuis in te zetten voor de ‘behoefte medemens’. In de daaropvolgende decennia werden de deuren naar vervrouwelijking van de sociale sector langzamerhand geopend, wat uiteindelijk leidde tot werkende (patriciërs-)vrouwen in de ziekenverpleging.

Pas in de loop van de twintigste eeuw, na circa 1970, kreeg het sociaal- culturele onderscheid tussen mannen en vrouwen de naam gender. Door de abstractie van dit begrip was tot aan die tijd het concept moeilijk hanteerbaar. Door een duidelijke constructie tot stand gekomen door wetenschappers werd het begrip toepasbaar binnen de seksebenadering. Ondermeer Joan Scott heeft getracht handvatten te bieden voor een mogelijke benadering van dit begrip. Ook Maria Grever heeft in haar artikel *Gender als analytische categorie voor historisch onderzoek* een onderverdeling gemaakt in drie niveaus, die op het begrip gender van toepassing zijn, namelijk: het individuele niveau, het structurele

niveau en het symbolische niveau. Deze duidelijke driedeling is vooral voor dit onderzoek naar de dames Sara Hudig en Anna Reynvaan zeer bruikbaar gebleken.

3. De vrouw uit negentiende- eeuwse gegoede burgerij

3.1 Vrouwen uit de burgerij

De positie van dames uit de negentiende- eeuwse bourgeoisie komt in verschillende literatuur aan de orde. Zo wordt in het boek *Het intieme burgerleven* omschreven welke specifieke regels er bestonden tussen de man en vrouw binnen het gezin. Deze waarden en normen stonden vastgelegd in het *Noodwendig woordenboek der zamenleving voor dames* uit 1881. Zo bleek uit het volgende citaat de scherpe scheiding tussen mannen- en vrouwentaken: ‘De man moet naar buiten in het woelige leven, moet werken en scheppen, en daarom brengt hij in de meeste gevallen wel het grootste deel van zijn tijd buiten zijne woning door.’ Voor de vrouw des huizes gold: ‘De natuurlijke bestemming der vrouw is echtgenoote, huisvrouw en moeder te zijn.’ De ‘voormiddag’ besteedde zij aan het huishouden en droeg zij informele morgenkleding; ’s middags ontving zij representatief gekleed haar bezoek in de salon. Jonge meisjes behoorden in de huiskamer nooit zonder bezigheid te zijn.

Ook in verschillende leerdichten in *Poezy* uit 1820 werd door Katharina Wilhelmina Bilderdijk – Schweickhardt (1776-1830) de positie van de burgerlijke vrouw op papier gezet. Als dochter van een vooraanstaande familie en later als echtgenote van de jurist Willem Bilderdijk had zij een duidelijk omvattend burgerideaal voor ogen. Deze opvatting verwoordde zij ondermeer in haar programmatische leerdicht de *Vrouwenbestemming* (1817): ‘Gods wijsheid heeft de vrouw beperkt tot enger kringen. Wee, wee haar die het waagt, zich aan dat perk te ontwringen. Haar kroost behoort haar zorg geheel en onverdeeld. Wat zucht naar kundigheden haar ooit haar boezem streelt, begraaf ze in ‘t leergraag hart, begaafd- en kundigheden, waar die ‘t ontwikkelen strijdt met plichtsbef en reden.’ Ook in haar latere leerdichten lag de nadruk op zelfverloochening en in het bijzonder de opvatting dat overheerst te worden de bestemming van de vrouw is.²² Deze overtuiging deelde Bilderdijk-Schweickhardt overduidelijk met haar echtgenoot, Willem. Zichzelf volledig in dienststellen en zichzelf opofferen voor haar echtgenoot waren kenmerkend voor de positie van de negentiende- eeuwse vrouw. Zij was namelijk ondergeschikt aan de man én ongeschikt om te leren.

Om het burgerideaal goed over te brengen, werden in de burgerlijke kringen kinderen al vanaf jongs af aan opgevoed met de opvatting van de gescheiden werelden van man en vrouw. Aan jongens werd duidelijk gemaakt dat hun toekomst lag in het kostwinnerschap en als ‘pater familias’. Meisjes werden al jong overtuigd met het besef dat zij zich enkel binnenshuis nuttig konden maken. Hun vrouwelijke taken waren vooral toegespitst op het moederschap en de huishouding. De heersende opvatting was dat wanneer meisjes en vrouwen teveel kennis zouden opdoen, zij zich steeds meer zouden laten afleiden van hun plicht: die van echtgenote, moeder en huishoudster.

Jonge meisjes uit de gegoede burgerij genoten wel degelijk onderwijs. Op de lagere school werd echter vooral veel aandacht besteed aan de ‘zedelijke ontwikkeling’. De verwachtingen van een

²² K.W. Bilderdijk, ‘Vrouwenbestemming.’ in: K.W. Bilderdijk, *Poezy* (Rotterdam 1820)

burgermeisje evenals beschaafde dame werden hun in deze jonge jaren al onderwezen. Middelbaar en hoger onderwijs was, tot halverwege de negentiende eeuw, vaak nog niet voor hen weggelegd. Dit was echter, al langere tijd, wél toegankelijk voor de (jonge-) heren uit de hogere klassen, maar niet voor de jongedames. Burgermeisjes kregen hun vervolgopleiding vaak thuis van hun moeder of een gouvernante. Dit onderwijs bestond voornamelijk uit lessen in handwerken en het bestieren van de huishouding.

Eind negentiende eeuw ontstond ook voor meisjes uit de gegoede burgerij de mogelijkheid om zich meer te ontwikkelen. Ouders die hiervoor kozen, konden hun dochter naar een kostschool te sturen. Tijdens dit verblijf, vaak in het buitenland zoals Duitsland, werden de meisjes onderwezen in de drie talen, Duits, Engels en Frans, die tot de algemene ontwikkeling van de bourgeoisie behoorden. Daarnaast kregen zij onderricht in literatuurlessen om in conversaties mee te kunnen praten ‘op niveau’. Ook dansles kreeg op de kostschool extra aandacht, aangezien vooral op dergelijke representatieve gelegenheden, in de toekomst, een mogelijk geschikte huwelijkskandidaat ontmoet kon worden.²³

Op de leeftijd van zestien jaar onderging menig burgermeisje een uiterlijke transformatie. De korte rokken werden ingeruild voor lange rokken en het kapsel diende vanaf deze leeftijd opgestoken te zijn. Vooral door middel van uiterlijk vertoon werd vanaf deze leeftijd de status en achtergrond van de dame uit de gegoede burgerij naar buiten gebracht. Zo schreef Annie Salomons (1885-1980) in het boek *Het intieme burgerleven* ‘Als wij, meisjes, zeventien of achttien jaar waren, staken wij ons haar op. Dat was een grote gebeurtenis, want dan waren we volwassen. De dienstmeisjes noemden ons niet meer bij de naam, maar zetten er “juffrouw” voor; de jongens namen hun pet voor ons af.’²⁴

Tussen de leeftijd van zestien en dertig waren de jonge burgermeisjes in de gelegenheid om contacten te leggen met jongeren van het andere geslacht en dezelfde status. Deze ontmoetingen deden zich echter alleen voor in een besloten milieu. Dit kon georganiseerd worden in huiselijke kring, maar tevens als publieke gelegenheid, zoals muziekavonden, komediespelen en concerten. Bij dergelijke gelegenheden waren meestal ook de ouders van de (huwbare) kinderen aanwezig. Zij hielden een oogje in het zeil, aangezien op deze bijeenkomsten mogelijke huwelijken konden worden beklonken. De Leidse notarisdochter Dorothea Coebergh (1873-1959) memoreert in *Het intieme leven*: ‘In Zomerzorg was het de gewoonte dat jongelui die zogenaamd aan huis kwamen [...] in de pauze hun opwachting maakten aan het tafeltje waar je met je ouders zat. Ze nodigden dan een der dochters uit gedurende de pauze met hen te wandelen door de laan van Zomerzorg. Aan het einde stond altijd een man met boeketten [...] Toen we volwassen waren, werden ook de concerten in Amicitia bezocht.

²³ P. Stokvis, *Het intieme burgerleven: huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005), 51.

²⁴ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 55.

Daar werd na afloop wel eens een dansje in de zaal gedaan [...] De omgang met jongelui was alleen mogelijk op dezen wijzen en door het maken van avondvisites.²⁵

Een andere publieke gelegenheid, die in de negentiende eeuw van groot belang was voor de mogelijkheden op de huwelijksmarkt, was het grote Straussbal. Dit vooraanstaande bal werd een keer per jaar in het Kurhaus, te 's-Gravenhage, gegeven. Jonge meisjes keken reikhalzend uit naar het moment dat zij aan het openbare gezelschapsleven mochten deelnemen, wat de gelegenheid bood om de ware Jacob te kunnen ontmoeten. Deze gebeurtenis vond plaats op achttienjarige leeftijd. De jongedames werden dan in een nieuw kostuum gestoken en kregen zij handschoenen en een hoed met voile om op die manier goedgekleed 'gepresenteerd te worden' op de huwelijksmarkt. Wanneer een geschikte kandidaat zich had voorgedaan, bestonden de eerste ontmoetingen meestal slechts uit wandelingen en gesprekken, waar de liefde enkel tot uitdrukking kwam in 'warme handdrukken'.²⁶

Ook in de twintigste eeuw deden zich dergelijke bourgeoisie- ontmoetingen voor in een select gezelschap. Een vergelijkbare ontmoeting verwoordde schrijfster Clara Eggink (1906-1991), die zelf opgroeide in de twintigste-eeuwse Rotterdamse burgerij, als volgt: 'de contacten werden in het beschermde milieu van dansles, tennisclub en ijsclub gelegd. Vanaf de vierde klas van de middelbare school was zij dan ook geen kind meer, maar een jongedame. Meisjes uit de hoogste kringen werden op haar achttiende jaar "uitgebracht" en soms als de debutante aan het hof voorgesteld.'²⁷

Kinderen uit de bourgeoisie hadden duidelijk te maken met geritualiseerde overgangen in hun opvoeding. Kinderen moesten conform hun sekse en leeftijd gedragen. Sommige eigenschappen behoorde volgens de bourgeoisie toe aan een specifieke leeftijd of fase. Het dragen van enkellange rokken en opgestoken haren betekende een nieuwe fase. Ook de aanspreekvorm veranderde bij het behalen van de adolescentie. Tevens het huwelijk markeerde de overgang van de ene fase naar de andere. Immers door in het huwelijksbootje te stappen ging zowel de man als de vrouw nieuwe verplichtingen en een nieuwe sociale status aan. De vrouw verliet immers haar ouderlijk huis en moest zich gaan voorbereiden op haar nieuwe taak van huisvrouw, echtgenote en moeder. Deze gebeurtenis kan dus worden beschouwd als de afsluiting van de jeugd.²⁸ Dergelijke geaccentueerde overgangen houden verband met de hogere maatschappelijke eisen die aan de rol van huisvrouw en die van kostwinner gesteld werden. Door het negentiende- eeuwse Europese huwelijkspatroon was de alom heersende verwachting binnen de gegoede burgerij dat huwelijken werden gesloten in de leeftijd van zesentwintig tot en met achtentwintig jaar. Tot de leeftijd van dertig had een burgermeisje de tijd om een geschikte partner te vinden, maar vanaf haar vijfentwintigste was het zorgelijk wanneer er nog geen sprake was van een verloving. Voor dochters, die op hun dertigste nog niet in het huwelijksbootje waren gestapt, waren er volgens het manierenboek *De goede toon* slechts drie voor de hand liggende alternatieven. Deze jongedames konden ofwel inwonend blijven bij een familielid en ook van deze

²⁵ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 110.

²⁶ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 113.

²⁷ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 56.

²⁸ De Nijs, *In veilige haven*, 171-178.

afhankelijk blijven, ofwel huishoudster worden in het ouderlijke gezin of bij een al gehuwde broer, ofwel zelfstandig een huishouden bestieren.²⁹

Uit de secundaire literatuur blijkt dus dat er een sterk verwachtingspatroon voor patriciersvrouwen uit de negentiende eeuw heerste. Afwijken van deze algemene norm werd niet van harte genomen binnen deze kringen en hier is dan ook weinig over beschreven in de literatuur. Uit de familiestukken van mijn twee hoofdpersonen, Sara Hudig en Anna Reynvaan, komt echter naar voren dat er wel degelijk vrouwen waren, die een andere pad insloegen. Tot de huwbare leeftijd voldeden zowel Sara als Anna aan de verwachtingen van een beschaafd burgermeisje. Zij werden allebei opgevoed volgens het bourgeoisie-ideaal. Zij werden onderwezen in de belangrijkste aspecten van een burgermeisje en volbrachten hun 'dochterlijke' taken binnen het gezin naar verwachting. Van het gezinsleven van Sara Hudig is relatief weinig bekend, maar uit de gegevens blijkt wel degelijk dat zij algemeen hoogontwikkeld was. Zij verkeerde in de bovenlaag van de Rotterdamse bourgeoisie en paste binnen patroon van een opgroeiend burgermeisje. In het geval van Anna Reynvaan is iets meer bekend. Zo blijkt dat zij een gouvernante heeft gehad en dat zij al vanaf jonge leeftijd de vrouwelijke taken, na het overlijden van haar moeder, overnam. Zij was de oudste dochter in het gezin Reynvaan en verzorgde haar jongere broers en zusters. Deze levenswijze wekt de verwachting dat beide dames volgens het burgerideaal in de bloei van hun leven een geschikte echtgenote vonden, huwden en kinderen kregen. Echter uit de primaire literatuur blijkt het tegenovergestelde; Sara en Anna bleven ongehuwd. Sara behield de ongehuwde status, maar woonde niet in het ouderlijke gezin, zoals verwacht. Zij was alleenstaande vrouw, die haar eigen huishouden leidde. Daarnaast besloot Sara op zevenendertig-jarige leeftijd haar leven een nieuwe wending te geven. Ook Anna bleef alleen, wat volgens haar als reden had, dat zich geen geschikte huwelijkskandidaat had aangediend. Zij bleef wél wonen in het ouderlijke gezin en fungeerde daar als een soort huishoudster, die de taken van het hele gezin waarnam. In beide gevallen gaf het huiselijke, burgerlijke leven niet de voldoening, waardoor Sara en Anna beiden op latere leeftijd kozen voor een carrière in het openbare leven.

Deze beslissing had eveneens nog kunnen passen binnen de burgerlijke normen en waarden, aangezien van een (on-)gehuwde patriciersvrouw werd verwacht dat zij zich binnenshuis met de huishoudelijke taken bezighield, maar tevens in het openbaar kon treden door middel van het verrichten van representatieve activiteiten. Hun keuze om te gaan werken was geoorloofd zolang het geen betaalde arbeid betrof. In de kleine maatschappelijke bovenlaag van de Nederlandse bevolking was het levenspatroon zo ingericht dat vrouwen zich enkel moesten richten op het moederschap en het huishouden, aangezien zij het zich konden permitteren om geen aandeel te hebben in de inkomsten van het gezin.³⁰

²⁹ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 56-57.

³⁰ L. Brandt Corstius, 'Ledige uren' in: L. Brandt Corstius e.a., *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de negentiende eeuw* (Frans halsmuseum Haarlem 1981), 121-128, 121-123.

Vanaf dit moment kunnen Sara en Anna niet meer worden beschouwd als een schoolvoorbeeld van een dame uit de gegoede burgerij. Beide vrouwen kozen om te gaan werken in de openbare ziekenverzorging. Sara vertrok in 1870 als een van de eerste ‘bourgeoisieverpleegsters’ richting oorlogsgebied. In de omgeving van het slagveld in Sedan bood zij haar diensten aan, aan het Rode Kruis. Hiervoor kreeg zij geen echte vergoeding, maar wel voedsel en onderdak. Haar toewijding kan vooral worden toegeschreven aan religieuze overtuiging, die haar met de paplepel was ingegoten. Anna had dezelfde ambitie om mensen te helpen. Zij kreeg op vijfendertig-jarige leeftijd toestemming van haar vader om de opleiding tot verpleegster te gaan volgen. Anna was echter ambitieuzer dan Sara, aangezien zij ook het rolpatroon van de vrouw hoopte te doorbreken door dit specifieke werk te verrichten. Anna’s toewijding kan voort uit de behoefte naar kennis en ontwikkeling.

Beide dames kozen dus niet voor het ‘normale’ leven van een patriciersvrouw die zich vooral thuis bezighield met verscheidene zaken en zich af en toe buitenshuis presenteerde. Dit openbare leven was dan slechts geoorloofd in de besloten familienetwerken, vriendenclubs, kerkgemeenschappen en andere ‘beschaafde’ verenigingen. Een rijtoertje maken, een tochtje op het water, wandelen of paardrijden was voor de vrouw van goede afkomst weggelegd. Ook een bezoekje aan tentoonstelling of het bijwonen van een avondje ‘kunstbeschouwing’, georganiseerd door een ‘beschaafde’ kunstgenootschap, was geaccepteerd binnen de kringen.³¹ Rond 1820 ontstond de tendens dat steeds meer dames zich meer buitenshuis begaven. Zij namen deel aan clubjes, maar begonnen zich langzamerhand ook te richten op ‘filantropische’ activiteiten. Zo ontstond in 1835 het eerste damesleesgezelschap van Nederland. Enkele jaren later, in 1843, werd de eerste particuliere ziekenverpleging opgericht in Amsterdam. Menig burgerlijke dame bood hier haar diensten aan, wanneer dit was toegestaan door het ‘mannelijke’ thuisfront.³²

Patriciersvrouwen mochten dus wel in het openbaar treden, maar slechts op voorwaarde dat deze nevenactiviteiten geoorloofd waren binnen het burgerideaal. In de negentiende eeuw werd de leefvrijheid dan wel iets uitgebreid voor dames uit de burgerij, maar toch bleven hun vrijheden, relatief gezien, beperkt. Desondanks zetten steeds meer vrouwen uit de hogere standen zich in binnen kerkelijke of particuliere instellingen. Immers het ‘verheffen’ en ‘opvoeden’ van ‘paupers’ was voorbehouden aan liefdadige instellingen, waar voornamelijk burgerdames functies vervulden. De term ‘philanthropie’ (liefdadigheid) was in de woorden van Hélène Mercier (1839-1910)³³ ‘de schakel’ waarmee de vrouw uit de hogere standen ‘haar huiselijke leven aan het openbare had verbonden’.³⁴

³¹ Ibidem, 121-123.

³² J. van Balen en Marian Burger, ‘De emancipatiebeweging tussen 1870 en 1919.’ in: L. Brandt Corstius, *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de negentiende eeuw* (Frans Halsmuseum Haarlem 1981), 90-93, 90.

³³ Hélène Mercier (1839-1910): feministe en sociaal hervormster. Mercier was auteur van vele artikelen, later gebundeld in boeken met titels als *Sociale Dromen en Sociale Daden*. Deze artikelen waren een generatie vrouwen tot leidraad geweest bij hun eerste schreden op maatschappelijk gebied.

³⁴ Grever M. en Waaldijk B., *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Stichting Beheer IISG/ IIAV Amsterdam 1998), 105.

De vrouwen waren in dergelijke organisaties werkzaam als armenbezoeksters, als leidinggevend en bestuurders.

Eind negentiende eeuw, toen Sara en Anna al enige tijd hun keuzes hadden gemaakt, werd vrouwenarbeid in alle klassen steeds meer getolereerd. Door onder meer de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 kwam vrouwenarbeid steeds meer onder de aandacht. Tijdens deze tentoonstelling werd de nadruk gelegd op het maatschappelijke werk binnen de samenleving. De zorg binnen deze sector werd hoofdzakelijk gedragen door vrouwen, maar niet alle standen waren in hierin vertegenwoordigd. Door hierop de aandacht te leggen, hoopte de organisatie van de tentoonstelling, dat ook vrouwen uit de burgerlijke kringen zich bewust werden van hun mogelijkheden in de strijd tegen het menselijke leed. Door schokkende taferelen te tonen aan deze bezoekers werd getracht deze burgerdames aan te sporen verder te kijken dan buiten hun eigen leefwereld en zich meer in te zetten voor haar minder fortuinlijke seksegenoten.³⁵

3.2 De Hudigs

Sara Maria Eleonora Hudig werd op 13 juli 1833 geboren in Rotterdam. Zij was het derde kind van Dirk Hudig en Pieterella Havelaar. Deze echtgenote was een van de negen kinderen uit het huwelijk van Pieter Havelaar en Geertuyda Oudemans. De familie Havelaar was een vooraanstaande familie in Rotterdam. De vader van Pieter was de oprichter van de 'kassiersfirma' Jan Havelaar in 1745. In het jaar 1781 werd de naam echter gewijzigd in Jan Havelaar & Zoon. Tevens bekleedde hij de functie van makelaar tot circa 1764.³⁶

Een dag na de geboorte van Sara Hudig overleed haar moeder aan de gevolgen van cholera. Op de geboortedag van haar dochter schreef Pieterella Havelaar een afscheidsbrief met haar laatste wensen. In deze brief bood zij haar echtgenoot en familie haar verontschuldigen aan voor het verdriet dat zij misschien onbewust had veroorzaakt tijdens haar leven. Tevens gaf zij in deze brief aan dat zij haar derde pasgeboren dochter wilde vernoemen. 'Gaarne wenschte ik dat ons kindje genaamd wierd na zus Sara en nicht Mie Havelaar, en de naam kreeg zoo als Saartje van Tromp.'³⁷ Deze wens werd door haar echtgenoot in acht genomen, want de derde dochter zou de naam Sara Maria Eleonora Hudig dragen.³⁸ Uit de familiegegevens is echter niet op te maken welke nicht Mie Pieterella Havelaar bedoelde, aangezien de oudste zoon Havelaar twee dochters had met dezelfde naam door vernoeming van de jongste naar haar overleden zus.³⁹ Verondersteld kan worden dat Sara vernoemd is naar de jongste nicht, omdat ook zij vroegtijdig overleden is.

³⁵ Grever M. en Waaldijk B., *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Stichting Beheer IISG/ IIAV Amsterdam 1998), 110-111.

³⁶ H.H. van Dam C. Hzn, *Nederland's Patriciaat. Rotterdamsche geslachten*, A° 1925, jaargang 15, 148-165.

³⁷ Gemeentearchief Rotterdam, *Familiearchief Hudig*, inv. nr. 212.

³⁸ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv. nr. 212.

³⁹ Van Dam, *Nederland's Patriciaat*, 148-150.

Enige jaren na het overlijden van zijn eerste echtgenote en moeder van zijn drie kinderen huwde Dirk Hudig, op 12 september 1838, voor de tweede keer. Zoals in de negentiende eeuw niet ongebruikelijk was, huwde Dirk een jongere zuster van zijn eerste echtgenote. Over een dergelijk ‘schoonzuster- of vervolghuwelijk’ memoreert de Amsterdamse patriciër Jerome Sillem: ‘Bij het overlijden van zijn eerste vrouw (in 1876) was mijn zwager Heldring achtergebleven met vier kinderen, waarvan één al spoedig stierf. De overigen hadden terstond in mijnen zuster Louise een tweede moeder gevonden; deze zoo natuurlijke verhouding tot de “deceased wife’s sister” had mijn zwager ertoe geleid Louise ten huwelijk te vragen, en zij had daarin toegestemd.’⁴⁰ Geertruida Havelaar schonk echtgenoot Dirk nog drie kinderen. Sara Hudig en haar zuster en broer, Francina en Pieter, werden door Geertruida Havelaar opgenomen en opgevoed als haar eigen kinderen. Ook deze echtgenote overleed op jonge leeftijd, op 14 augustus 1845, aan de gevolgen van tuberculose.

Dirk Hudig hertrouwde voor een derde keer met Margaretha Francina van Vollenhoven. Uit dit huwelijk werd, na het overlijden van Dirk op 15 september 1853, één dochter geboren, Francina Geertruida Johanna Hudig. Margaretha Francina van Vollenhoven (toen 36 jaar) nam, net als de tweede echtgenote van Dirk, de opvoeding van alle zeven kinderen op zich. De periode na het overlijden van Dirk Hudig viel de familie zeer zwaar.

De familie Hudig kenmerkte zich door een zeer innige band tussen de familieleden. Uit enkele persoonlijke brieven van Sara Hudig aan haar grootouders blijkt dat vooral de verjaardagen uitgebreid gevierd werden. In het jaar 1853 werd deze feestelijke familietraditie overschaduwed door het verdriet van het overlijden van Dirk. De familie zag elkaar in deze periode dan wel niet regelmatig, maar zij hielden wel regelmatig contact.⁴¹

De familie Hudig was reeds jaren een vooraanstaande familie, die van oorsprong afstamden van het koopmansgeslacht.⁴² Helaas is er in het familiearchief weinig over deze afkomst bekend. In het boek *Familie Hudig 1633-1993*, van auteur Pompe, komt echter wel naar voren dat de familie Hudig zich al vanaf 1693 in het koopmansmilieu begaf.⁴³ Tot zijn overlijden, in 1853, was Dirk Hudig werkzaam als makelaar in assurantiën en tevens lid van de firma Hudig en Blokhuijzen. Dit bedrijf was sinds de oprichting in 1795 binnen de familie gebleven en menig mannelijk familielid heeft een aandeel geleverd aan de ontwikkeling van het bedrijf. Aanvankelijk waren de werkzaamheden van het bedrijf gericht op de scheepsmakelaardij, maar langzamerhand verbreedde het bedrijf zich over meerdere vlakken. Uiteindelijk heeft het familiebedrijf vooral haar naam gevestigd binnen het Rotterdamse bedrijfsleven als cargadoorsbedrijf.⁴⁴

De gehele familie Hudig woonde ‘op stand’ in Rotterdam, namelijk in de omgeving van de Geldersekade en de Wijnhaven. Het gezin van Dirk woonde in 1841 aan de Wijnstraat A 28. Uit de

⁴⁰ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 128.

⁴¹ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv. nr. 244.

⁴² GAR, *N.V. Familiearchief Hudig*, inleiding.

⁴³ K.M. Pompe, *Familie Hudig 1633-1993* (Rotterdam 1993), 48.

⁴⁴ GAR, *Archief Hudig en Veder*, inleiding.

geboorteakte van Sara kan niet worden herleid of zij hier ook geboren is. Enkele jaren later verhuisde het gehele gezin naar Wijnhaven 2.⁴⁵ Vreemd genoeg is dit eveneens het adres van het kantoor van de firma Hudig en Blokhuijzen. Of het gezin hier woonde is dus onduidelijk, vooral omdat na het overlijden van Dirk een ander adres bekend is van zijn weduwe. In 1854 staat Margaretha Francina van Vollenhoven samen met haar gezin geregistreerd op Haringvliet 12.⁴⁶

Over de (algemene) ontwikkeling, scholing en opvoeding van Sara is weinig bekend. Indertijd was een gouvernante gebruikelijk voor de bourgeoisie, maar of de familie Hudig een dergelijke dame in dienst had, kan niet worden opgemaakt uit de familiearchiefstukken. Aan het Rotterdamse burgerideaal voldeed Sara wel degelijk. Dit kan verondersteld worden uit het feit dat Sara beschikte over de geschikte capaciteiten voor deelname aan de expeditie naar Sédan. Een belangrijke voorwaarde voor deelname was de beheersing van de vreemde talen Frans en Duits. Daarnaast had het Rode Kruis de voorkeur voor nette, beschaafde dames van goede huize.

Over het verdere verloop van Sara haar leven is weinig tot niets bekend. Na het overlijden van haar vader werd zij onder verantwoordelijkheid van Jacob Govert Mees gesteld. In de negentiende eeuw was het niet ongevoerd dat jonge meisjes en ongehuwde dames na het overlijden van de pater familias, onder ‘voogdij’ werden gesteld van een vriend van de familie. De reden dat Sara onder voogdij kwam te staan, blijkt uit een document uit het familiearchief Hudig. Hier wordt beschreven dat Sara in 1854, vlak na het overlijden van haar vader, nog als minderjarig werd aangemerkt. Haar voogd Jacob Govert Mees moest namelijk tekenen voor financiële transacties betreffende de erfenis van opa Jan Hudig.⁴⁷ Over de achterliggende reden voor de specifieke keuze voor familie Mees is helaas niet bekend. De familiearchieven van zowel Hudig als Mees geven hier geen uitsluitsel over. Verondersteld kan worden dat deze families uit de kleine kring van de Rotterdamse bourgeoisie elkaar kenden en bevriend waren. Daarnaast was de familie Mees een bekende kassiersfamilie, doe voor financiële transacties en verantwoordelijkheid een geschikte partij zou zijn. Over het verdere verloop van leven van Sara is, in het archief van Gemeentearchief Rotterdam, pas weer informatie te vinden wanneer zij besluit tot deelname aan de expeditie van de Rotterdamse ambulance van het Rode Kruis.

3.3 De Reynvaans

Johanna Paulina Reynvaan werd op 5 april 1844 geboren in Amsterdam. Zij was het derde kind en de oudste dochter van Apolonius Johannes Reynvaan en Maria Cornelia van de Poll. Anna Reynvaan groeide op in een groot Amsterdams gezin uit de gegoede burgerij.

Uit de familiegegevens van de Reynvaans blijkt dat Apolonius Johannes Reynvaan een zoon was uit het huwelijk van Jacob Marinus Reynvaan en Johanna van Vollenhoven.⁴⁸ Helaas is er weinig

⁴⁵ A.S. de Waard, *Adresboek van Rotterdam 1847* (Rotterdam 1847)

⁴⁶ De Waard, *Adresboek van Rotterdam 1847*

⁴⁷ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv. nr. 245

⁴⁸ Stadsarchief Amsterdam, *Familiearchief van de Poll*, inv.nr.3.1.1.1.1. ev. en 302 p. 142 (folio 71v) nr. 8

terug te vinden over de patriarchale lijn van de Reynvaans. Bekend is dat de familie Reynvaan haar oorsprong heeft in Middelburg, Zeeland. Daar is de opa van Anna ook geboren op 16 januari 1777, maar hij is overleden op 21 maart 1854 in Amsterdam. Dat hij overleed in Amsterdam zal mogelijk als reden hebben, dat hij gehuwd was met Johanna van Vollenhoven zijn en zijn werkzaamheden had binnen de firma Reynvaan & Co.⁴⁹ Uit de gegevens van moederskant, Johanna van Vollenhoven, blijkt namelijk dat de opa van Anna een belangrijke functie vervulde binnen het eerder genoemde familiebedrijf. Dit familiebedrijf had haar werkzaamheden in het importeren van thee, koffie en tabak. Naast een vestiging in Amsterdam had de firma tevens een vestiging in Rotterdam. In de hoofdstad was opa Reynvaan lid van het bestuur.

Dat de oma van Anna van goede afkomst was, blijkt ondermeer uit haar meisjesnaam, van Vollenhoven. Deze Rotterdamse tak van de familie van Vollenhoven had een sterke maatschappelijke positie in Rotterdam, maar tevens in andere grote steden. De vader Johanna van Vollenhoven (overgrootvader van Anna) vervulde enkele vooraanstaande functies binnen de stad. Zo was hij een gewaardeerd lid van de raad en vroedkamer van Rotterdam geweest, maar tevens burgemeester, wethouder en lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.⁵⁰ Vanuit het oogpunt dat families uit de gegoede burgerij enkel huwden met andere welgestelde families kan verondersteld worden dat de familie Reynvaan niet onbemiddeld was, anders was een huwelijk met een van Vollenhoven- telg nooit tot stand gekomen.

Ook over de moeder van Anna is achtergrondinformatie te vinden, omdat deze familietak verschillende functies bekleedde in het maatschappelijke leven. Opmerkelijk is dat eveneens aan deze kant van de familie de naam van Vollenhoven voorkomt. Deze naam had namelijk óók deze oma als meisjesnaam. Elisabeth van Vollenhoven leefde van 1781 tot 1816 en zij was de eerste vrouw van Fredrik van de Poll. Deze man heeft duidelijk zijn sporen binnen de geschiedenis van Amsterdam verdiend. Zijn staat van dienst was vooral zijn functie als burgemeester van Amsterdam van 1828 tot 1835 en zijn gouverneurschap van de provincie Utrecht.⁵¹ Uit de bronnen blijkt dat deze familie een belangrijke positie had binnen de Amsterdamse burgerij. De geschiedenis van de familie van de Poll kent een lang politiek verleden, waarin verschillende familieleden belangrijke openbare functies hebben bekleed. Al in het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk (1702-1747) speelde familielid, Jan van de Poll, al een hoofdrol in de politiek. Ook in de tijden hierna bleef de familie een vooraanstaande positie houden binnen de upperclass van de hoofdstad.⁵²

Maria Cornelia Reynvaan- van de Poll, de moeder van Anna, overleed in 1854 in het kraambed van haar dertiende kind. Dit kind zou het laatste kind van het gezin Reynvaan worden. Zij

⁴⁹ M. Callahan, *The harbour barons : political and commercial elites and the development of the port of Rotterdam, 1824-1892* (Princeton (NJ) 1981), 250 en H.H. van Dam C. Hzn, *Nederland's Patriciaat. Rotterdamsche geslachten*, A° 1967, jaargang 53, 295.

⁵⁰ Van Dam C. Hzn, *Nederland's Patriciaat*, 295.

⁵¹ Stadsarchief Amsterdam, *Familiearchief van de Poll*, inv.nr. 3.1.1.1.1.9 en inv.nr 3.1.1.1.1.11.

⁵² Stadsarchief Amsterdam, *Familiearchief van de Poll*, inleiding.

zou Thérèse Sophie worden genoemd als naamspeling op 'treize suffit' (dertien is voldoende). Door de tragische afloop besloot vader Reynvaan het kindje Maria Cornelia, naar haar moeder te noemen.⁵³

De vroege dood van moeder Reynvaan had als gevolg dat Anna Reynvaan, al op 10- jarige leeftijd de verantwoordelijkheid kreeg over haar jongere broers en zusters. Het was immers gebruikelijk dat de oudste dochter de verzorgende en opvoedende taak op zich nam, wanneer de moeder overleed. Vader Reynvaan hertrouwde kort daarna met Catharina Hachmeester Eekhout. Uit dit tweede huwelijk werden nog vier kinderen geboren. Over dit huwelijk en de kinderen zijn echter geen gegevens bekend, maar verondersteld kan worden dat ook de familie van deze tweede echtgenote niet onbemiddeld is geweest.

Ondanks de tweede echtgenote werd regelmatig de zorg overgelaten aan de oudste dochter Anna. Uit het boekje van de auteur Van Poort- Brink blijkt dat de jongere broers en zusters vooral wanneer zij ziek waren, zich de verzorging van Anna lieten welgevallen. Zij werden maar al te graag verwend en verzorgd door hun grote zus, die hier veel plezier aan beleefde.

Anna's scholing en opvoeding stonden onder verantwoordelijkheid van een Franse gouvernante, die haar vader had aangesteld voor alle kinderen. Van deze gouvernante leerde Anna de heersende waarden en normen van de gegoede burgerij, de etiquette en haar talen. Toen Anna uitgroeide tot een volwassen vrouw werd van haar verwacht te trouwen met een huwelijkskandidaat uit hetzelfde burgerlijke milieu. In het geval van Anna Reynvaan diende zich geen geschikte huwelijkskandidaat aan. In zowel de primaire als de secundaire bronnen van of over Anna is helaas geen verdere informatie te vinden over een mogelijke reden. Het gevolg was dat zij in het ouderlijk huis bleef wonen.

Dit huiselijke bestaan verschaftte Anna weinig voldoening. Dit had als gevolg dat haar behoefte om zich buitenshuis, als verpleegster, verdienstelijk te maken steeds grotere vormen aannam. De reden voor de keuze van verpleegster blijft echter onbekend. Over deze opvatting zijn namelijk geen opmerkingen gevonden. De ideeën van Anna werden echter ten strengste afgekeurd door vader Reynvaan. Het verplegen van zieken paste niet bij haar stand, aldus haar vader.⁵⁴

In 1870, op 26-jarige leeftijd, vatte Anna Reynvaan het plan op om te helpen bij de verzorging van de gewonden van de Frans-Duitse oorlog. Een Nederlandse ambulance zou met een bezetting, met ondermeer een aantal dames uit de 'betere kringen', naar het front in Frankrijk en Duitsland trekken om daar de gewonden te gaan verplegen. Haar vader gaf hiervoor echter geen toestemming. Hij herhaalde zijn opvatting dat het verpleegsterberoep iets was voor vrouwen 'uit het allerminste allooi, voor mislukten en dwangarbeidsters'.⁵⁵ Daarnaast kan verondersteld worden dat vader Reynvaan nog hoopte op een enigszins verlaat huwelijk. Zijn dochter was immers nog relatief jong en een huwelijk behoorde nog tot de mogelijkheden. Dit in tegenstelling tot Sara Hudig, die toen zij naar Sedan vertrok

⁵³ M. van Brink- Poort, *Anna Reynvaan. 100 jaar verpleegstersopleiding*, AO '79 no. 1764 (Lelystad 1979), 3.

⁵⁴ A.P.M. van der Meij- de Leur, *Van olie en wijn. Geschiedenis van verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg*. (Utrecht/Antwerpen 1989), 175.

⁵⁵ IIAV, *Anna Reynvaan*, inv. 1627.

al 37 jaar oud was en geen geschikte leeftijd meer had voor de huwelijksmarkt. Haar leeftijd en het gebrek aan een sterke conservatieve vader maakte het voor Sara wel mogelijk om zich, in tegenstelling tot Anna, aan te sluiten bij het Nederlandse Rode Kruis.

Ondanks het verbod van haar vader bleven de verlangens naar de verpleging bij Anna bestaan en zelfs toe te nemen. Op meerdere manieren probeerde Anna haar droom in vervulling te brengen. Zo verliet zij 's nachts stiekem het huis om haar wens om werkzaam te zijn in de verpleging te vervullen door nachtdiensten te draaien in een gasthuis in de buurt van haar ouderlijk huis. Anna heeft enkele jaren haar dubbelleven geheim weten te houden, doordat zij veel hulp kreeg van haar jongere broers en zussen. Toen vader Reynvaan er in 1879 achterkwam, realiseerde hij zich dat hij zijn dochter niet kon weerhouden haar droom te verwezenlijken. Zij was immers al 35 jaar oud, de geschikte huwelijksleeftijd ver voorbij en nog steeds sterk vasthoudend aan haar droom, waardoor hij haar uiteindelijk toestemming gaf om de opleiding tot verpleegster te gaan volgen.

3.4 Deelconclusie

In de negentiende-eeuwse bourgeoisie werd sterk vastgehouden aan het burgerideaal. De bestemming van zowel de mannen als de vrouwen uit de gegoede burgerij kende een duidelijk verwachtingspatroon. In verschillende literatuur wordt dit burgerideaal tot uitdrukking gebracht. Al vanaf jonge leeftijd werden kinderen opgevoed met de opvatting dat zij zich moesten conformeren aan de heersende verwachtingen van de burgerlijke kringen. Jongens en meisjes hadden andere toekomstperspectieven, die ook zichtbaar werden in taken binnen de bourgeoisie en in het bijzonder binnen het gezin. De jongens kregen beter en vooral langer onderwijs, welke ondermeer gericht was op hun ontwikkeling in het openbare leven. Hun toekomst lag immers in het publieke leven als 'pater familias' en kostwinner van het gezin. Bij meisjes werd de nadruk gelegd op het huishouden en de moederlijke eigenschappen, die gevormd moesten worden. De burgermeisjes dienden zich te ontwikkelen tot geschikte echtgenotes en moeders. Zij werden vooral onderwezen in de 'zedelijke ontwikkeling', waar de nadruk lag op de 'vrouwelijke' taken binnenshuis. Na het basisonderwijs kregen burgermeisjes thuis les van hun moeder of gouvernante. Hier kregen zij onderricht in de huishoudelijke en opvoedkundige taken van de vrouw en moeder. Het leven van een patriciersvrouw speelde voornamelijk af in de privésfeer.

Het leven van een burgermeisje was dus vooral gericht op de taken binnenshuis, waardoor zij zich bijna tot nooit in het openbare leven kon begeven. Pas eind negentiende eeuw kwam hier langzamerhand verandering in. Vanaf dit moment kon een jongedame naar een vooraanstaande kostschool in het buitenland worden gestuurd. Hier kon zij zich meer ontwikkelen volgens de burgerlijke normen. Vanaf de leeftijd van zestien werden de jonge burgermeisjes in de gelegenheid gesteld om contacten te leggen met jongeren van het andere geslacht en dezelfde status. Tijdens muziekavonden, concerten of een georganiseerd bal in besloten, bourgeoisiekring konden ouders en kinderen een mogelijk geschikte huwelijkskandidaat ontmoeten. Meisjes van stand keken dan ook

reikhalzend uit naar het moment dat zij ‘gepresenteerd werden’ op de huwelijksmarkt. Immers vanaf de leeftijd van achttien kon een burgermeisje op zoek naar de ware Jacob en uitvliegen naar een eveneens vooraanstaande familie.

In de secundaire literatuur is veel te vinden over de beschaafde burgerdames, die zich volledig conformeerde aan het burgerideaal. Over het tegenovergestelde, de afwijkende norm, is daarentegen heel weinig beschreven in de literatuur. Toch is hier ook literatuur over te vinden. Vooral in de vorm van primaire literatuur, zoals in het geval van mijn hoofdpersonen Sara Hudig en Anna Reynvaan. Deze dames behoorden wel degelijk tot de burgermeisjes, zoals hierboven beschreven. Zij groeiden immers op in de bovenlaag van de samenleving. Als dochters uit vooraanstaande families kregen zij onderricht in de normen en waarden van de gegoede burgerij. Zij werden onderwezen in de ‘zedelijke ontwikkeling’ en de ‘vrouwelijke’ taken van een echtgenote en moeder in de burgerij. Tevens werd hun algemene ontwikkeling bijgebracht door hun moeder of gouvernante. Dit laatste blijkt ondermeer uit het feit dat Sara de vreemde talen Duits, Engels en Frans beheerste.

Ondanks deze ‘bourgeoisie- opleiding’ kozen beide dames voor een ander soort leven. Zowel Sara als Anna maakte de keuze om hun leven niet binnenshuis, maar buitenshuis te leiden. Een dergelijk beslissing lijkt in eerste instantie niet in de traditionele lijn der verwachting te passen. Echter door hun ongehuwde status waren er slechts drie mogelijkheden. Deze jongedames konden ofwel inwonend blijven bij een familielid en van deze afhankelijk blijven, ofwel huishoudster worden in het ouderlijke gezin of bij een al gehuwde broer, ofwel zelfstandig een huishouden bestieren.⁵⁶ Aanvankelijk besloot Sara zelfstandig te gaan wonen en bleef Anna in het ouderlijke gezin fungeren als een soort huishoudster. Dit huiselijke leven bleek niet de genoeg voldoening te geven voor beide dames. Sara besloot in 1870 mee te gaan op de Rotterdamse ambulance van het Rode Kruis richting het slagveld in Sedan. Anna kreeg in 1879 eindelijk toestemming van haar vader om de opleiding tot verpleegster te gaan volgen in Amsterdam. Beide keuzes lijken grensoverschrijdende levensbeslissingen binnen de burgerlijk kringen. Toch kan deze veronderstelling ook het tegendeel bewijzen, aangezien vanaf 1843 de ziekenverpleging als een charitatieve, ‘filantropische’ aangelegenheid werd beschouwd. Door deze werkzaamheden als liefdadigheid te interpreteren werden dergelijke activiteiten in het publieke leven gelegitimeerd. De beslissing van zowel Sara als Anna lijkt dus wel én niet te passen in de traditionele lijn van de bourgeoisie.

⁵⁶ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 56-57.

4 De negentiende- eeuwse ziekenverpleging

4.1 Intrede van de ‘beschaafde’ vrouw in de verpleging

In het negentiende-eeuwse Rotterdam was bij opname in het ziekenhuis de regel dat de geneesheer verplicht was ‘om bij de aankomst van iederen lijder te bepalen of hij in het gesticht kon worden opgenomen en in gevalle hiertegen geene bezwaren bestaan, de nodige bevelen te geven voor zijne onmiddel(l)ijke reiniging, kleeding en overbrenging naar het lokaal zijne opname bestemd. [...] Patiënten voor de eerste of tweede klasse konden zich aanmelden om door de geneesheer of assistent-geneesheer te laten beoordelen of hun toestand werkelijke hunne verpleging in een ziekenhuis noodzakelijk of wenschelijk maakt.’⁵⁷ Uit dit fragment blijkt dat in deze periode de ziekenhuizen verschillende klassen hanteerden. Dit onderscheid in ziekenverpleging was te danken aan het feit dat de Rotterdamse bevolking in drie categorieën onderverdeeld kon worden, de bourgeoisie, de middenstand en de arbeidersklasse. Rond 1800 vond de verzorging van hulpbehoevenden in alle drie de bevolkingslagen voornamelijk plaats in huiselijke kring. Zieke familieleden werden meestal thuis opgevangen. Ouderen woonden vaak in bij hun kinderen, omdat zij extra zorg en/of medische hulp nodig hadden. Daarnaast was het aantal gasthuizen beperkt binnen de grote steden, waardoor niet iedere hulpbehoevende kon worden opgenomen. De eerste oplossing bij ziekte werd dus altijd gezocht binnen de familie. Was thuiszorg echt niet meer mogelijk, dan waren patiënten genoodzaakt zich te laten opnemen in gast- of ziekenhuizen. Rond 1800 vertegenwoordigde vooral een ‘standaardpatiënt’ de gast- en ziekenhuizen. Deze patiënt kende over het algemeen een lage status, die door liefdadigheid en bedeling gesubsidieerd werd. Echter door de wijzigingen in de medische wereld vond hierin halverwege de negentiende eeuw een verschuiving plaats. Uit alle lagen van de bevolking, ook de upperclass, kwamen er nu patiënten in de ziekenhuizen terecht.

De verschuiving van thuisverpleging naar verpleging in gasthuizen heeft haar oorzaak in de ontwikkelingen op medisch gebied, waardoor aan steeds meer voorwaarden moest worden voldaan om goede ziekenverzorging te garanderen. In het bijzonder hygiëne kwam hoog op de prioriteitenlijst te staan. Ook de invoering van een aseptische wondbehandeling zorgde voor meer vraag naar georganiseerde verzorging in ziekenhuizen. Thuisoperaties konden niet meer volgens de maatstaven worden uitgevoerd.⁵⁸

Dat de armere bevolkingsklassen zich in geval van ziekte lieten verzorgen en verplegen in gast- en ziekenhuizen behoorde al enige tijd tot de normale gang van zaken. De bourgeoisie maakte echter tot halverwege de negentiende eeuw nog gebruik van andere medische diensten. Zij konden aanspraak maken op de diensten van ‘*medicinae doctores*’ en andere vertegenwoordigers van het medische beroep. Deze doktoren hadden een universitaire achtergrond, waardoor zij een hogere status

⁵⁷ M.J. van Lieburg, *Uit de medische stadsgeschiedenis van Rotterdam. XXIV. De opkomst van de Protestants-christelijke Ziekenhuizen te Rotterdam* (Rotterdam 1984), 351-352.

⁵⁸ C. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging* (Lochem 1991), 101-103.

verkregen in verhouding tot de chirurgijnen of heelsemeesters, die zoals de laatste benaming aangeeft, meesters waren in de heilkunst en meer op ambtelijk niveau stonden. Het is duidelijk dat de voorkeur van de burgerij bij de geleerde medici lag, omdat dat meestal verpleging en verzorging in eigen woning mogelijk maakte. Opname in het ziekenhuis kon vaak op deze manier voorkomen worden, waardoor zij niet in contact hoefden te komen met het verplegende personeel. De oorspronkelijke ziekenverpleging was namelijk vooral in handen van (ex-)prostituees, zwervers en andere personen van lage afkomst. Deze verplegers waren vaak de oorzaak van de slechte situaties in sommige gasthuizen. Zij gaven namelijk prioriteit aan hun persoonlijke toestand in plaats van het welzijn van de patiënten.⁵⁹ In het boek *Geschiedenis van de ziekenverpleging* wordt het volgende beschreven over de toestand in de gasthuizen. ‘In het Amsterdamse Binnen- en Buitengasthuis assisteerden herstellende patiënten bij de operaties. Het eten, vooral het vlees, werd daar op de ziekenzaal door de ziekenoppassers aan de meestbiedende verkocht. Ook verkocht het personeel morfinepoeders aan de patiënten. Elk ogenblik werden de zaalmeiden en zaalknechts wegens wangedrag ontslagen, maar wie ervoor in de plaats kwam, was niet beter.’⁶⁰ Dergelijke omstandigheden met slecht, onbetrouwbaar personeel resulteerde in het slechte imago dat het beroep van verpleging kreeg. Door ‘onbeschaafde’ verplegers wilde de bourgeoisie zich uiteraard niet laten verzorgen. Een mindere stand zou hen immers in hun positie en status kunnen aantasten. Het gevolg was dat zieken zich niet graag lieten verzorgen en verplegen in een gasthuis.⁶¹ Mocht een ziekenhuisopname toch noodzakelijk zijn, dan kon de (betalende) bourgeoisie rekenen op een andere verzorging in de ziekenhuizen dan de negentiende-eeuwse ‘standaardpatiënt’. Immers ook in menig ziekenhuis werd rekening gehouden met de stand van de patiënt. Om alle lagen te plezieren ontstonden er klassenafdelingen binnen de verpleging. In het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam kon de upperclass gebruik maken van de eerste- en tweede-klassenverpleging en in latere tijden ook van de particuliere ziekenhuizen.⁶² De duidelijke indeling werd uiteindelijk, naar Rotterdams voorbeeld, onhoudbaar, aangezien er in sommige ziekenhuizen soms wel zeven verschillende klassenafdelingen gewenst waren.⁶³

Naast deze wens van verschillende klassenafdelingen ontwikkelde zich ook een naar godsdienst verdeelde gezondheidszorg, een verschijnsel dat later door de verzuiling versterkt werd. Steeds meer kwam er behoefte om per ‘religieuze- specialisatie’ kleine ziekenhuizen op te richten. Al begin negentiende eeuw werd hier een begin mee gemaakt in de steden Rotterdam en Amsterdam. Belijders van de Joodse religie waren in Rotterdam een van de eerste met een eigen ziekenhuisje. In navolging van hen kwamen er steeds meer kleine organisaties tot stand.⁶⁴ Beide ontwikkelingen leidden ertoe dat ook de gegoede burgerij zich ook buitenshuis wilde laten verzorgen. Hierdoor nam

⁵⁹ M. van Brink- Poort, *Anna Reynvaan*, 1-2.

⁶⁰ Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 74-75.

⁶¹ R.J.M. Mercx, *De verpleegafdeling in sociaal- historisch perspectief* (Eindhoven 1971), 13-15.

⁶² M.J. van Lieburg, *Uit de medische stadsgeschiedenis van Rotterdam. XXIV*, 57.

⁶³ Ibidem, 87.

⁶⁴ Ibidem, 87-88.

naast het aantal gasthuizen tevens het aantal particuliere ziekenhuizen steeds meer toe. De burgerlijke kringen bleven zich wel sterk vasthouden aan de wens om in een beschaafde omgeving verzorgd te worden, waar de goede en geschikte verzorging voorop stond. Door deze tendens ontstond echter een nieuw probleem binnen de ziekenverpleging, namelijk het vinden van geschikt personeel. Om deze heersende opvatting over de verpleging op te vijzelen én in de behoefte van de burgerij te voorzien ontstond de vraag naar dames uit de gegoede burgerij, die de verpleging wilden versterken.⁶⁵

Tot halverwege de negentiende eeuw was er grote concurrentie tussen de verschillende geneeswijzen wat de medische verpleging niet ten goede kwam. Om deze misstanden in de gast- en ziekenhuizen tot het minimum te reduceren werd in 1865 de Wet Uitvoering Geneeskunde (WUG) ingevoerd door Thorbecke. Door deze invoering vond een duidelijke, wettelijke scheiding plaats tussen de universitair geschoolde artsen (*medicinae doctores*) en de andere bestaande geneeswijzen. Deze artsen werden door de WUG wettelijk beschermd. Dit was een eerste stap in de richting van geprofessionaliseerde ziekenverpleging. In de periode na 1865 werd ook het lage niveau van het verplegend personeel aangepakt. In *De verpleegafdeling in sociaal- historisch perspectief* schrijft auteur Mercx lovend over dr. Molewater (Coolsingelziekenhuis) en dr. Van Deventer (Amsterdamse Buitengasthuis). Om die reden dat dr. Molewater het lukte om in 1850 in Rotterdam een uitstekend ziekenhuis op te bouwen zonder opgeleid verpleegkundig personeel, en dr. Van Deventer besloot dertig jaar later de misstanden in Amsterdam te gaan bestrijden. Dr. Van Deventer begon immers direct na zijn aanstelling met reorganiseren. Gesteund door zijn echtgenote pakte hij zijn personeel aan. Hij controleerde onwillig personeel door op de meest onverwachte tijden, zowel overdag als 's nachts, de ziekenzalen te bezoeken en hun op de vingers te kijken tijdens hun werkzaamheden.⁶⁶ Zij kunnen worden aangeduid als een van de eerste hervormers in de ziekenhuizen.

Door de veranderingen in de geneeskunde en de toename van het aantal ziekenhuizen werd steeds duidelijker dat een opleiding voor geschikt verplegend personeel noodzakelijk was. Toch legde dr. Jacobus Penn, inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Noord- Holland, pas in 1875 de grondslagen voor een organisatie die zich zou gaan bezighouden met ziekenverpleging aan huis. Door het regelmatig uitbreken van besmettelijke ziekten met epidemieën werd de vraag naar ziekenverpleging steeds nijpender. Gedurende deze uitbraken waren de ziekenhuizen niet opgewassen tegen het grote aantal patiënten. Om deze reden ontstond het initiatief van het Witte Kruis, dat als doel had de strijd aan te gaan tegen deze gevaren voor de bevolking. Daarnaast wilde deze vereniging de bevolking van Noord-Holland deskundige en verantwoorde verpleegkundige hulp aanbieden, verpleegartikelen uitlenen, voorlichting geven en plaatselijke overheden aanzetten tot actie. De eerste vereniging van het Witte Kruis werd opgericht in de stad Hilversum. Spoedig volgden andere steden

⁶⁵ V. van Gemert en T. Spijker, *Verdichtsel en werkelijkheid: een verkennende studie van de ambivalentie ten opzichte van zorgen en verzorgen in de verpleging* (Lochem 1982), 43.

⁶⁶ R.J.M. Mercx, *De verpleegafdeling in sociaal- historisch perspectief*, 14.

als Amsterdam, Ilpendam, Bennebroek en Beverwijk. In 1876 telde vereniging elf afdelingen en ruim 600 leden. Al deze plaatselijke afdelingen werden overkoepeld door een provinciaal comité.⁶⁷

In 1878 werd het Witte Kruis toegelaten tot het Binnengasthuis van Amsterdam om daar de praktische opleiding van de Witte Kruisverpleegsters te verzorgen. Dit initiatief is mede te danken aan Dr. P.J. Barnouw en de artsen van het Amsterdamse Binnengasthuis. Zij stonden hiermee ook aan de wieg van de onderafdeling 'Vereniging voor Ziekenverpleging'. Deze vereniging begon met het opleiden van beschaafde vrouwen tot particulier verpleegster. De opleiding was van theoretische aard, aangezien de artsen meenden dat enkel met kennis en kunde de besmettelijke ziekten konden worden bestreden. Een jaar na de oprichting van de opleiding, in 1879, werden de eerste Witte Kruis-diploma's uitgereikt aan elf verpleegsters, onder wie ook Anna Reynvaan. Aanvankelijk was de leertijd in een ziekenhuis vastgesteld op twee jaar, maar in 1886 werd besloten dat na dit tweejarige verblijf in het ziekenhuis een examen kon worden afgelegd met het verpleegstersdiploma als gevolg. Dit diploma werd uitgereikt vergezeld met een 'wit benen kruisinsigne'.⁶⁸ In de periode van 1880 tot 1889 slaagden in de stad Amsterdam zeker honderd leerlingen voor het examen.⁶⁹

De verpleegsters van het Witte Kruis werden naast de taken van de vereniging ook ingezet voor de reorganisatie van de verpleging in de gasthuizen. Voor de verrichte arbeid werden de verpleegsters betaald.⁷⁰ Ondanks deze vorm van onafhankelijkheid werden de verpleegsters onder strenge controle geplaatst. Dit werd zelfs doorgevoerd tot in de privésfeer door de verplichting tot inwoning in het ziekenhuis. Daarnaast werden voornamelijk nieuwe leerlingen geworven van 'gegoede afkomst' om ook op die manier het imago van het beroep als verpleegster te verbeteren.⁷¹

Omstreeks 1899 kwam op de Keizersgracht in Amsterdam het centrale zustershuis van de Algemene Amsterdamse Vereniging voor Wijkverpleging van het Witte Kruis tot stand. In de stad werden verschillende wijkgebouwen in gebruik genomen, elk met twee verpleegsters. In latere jaren werden twee herstellingsoorden opgericht: Heideheuvel en Bosch en Heide. Tevens heeft het Witte Kruis een belangrijke rol gespeeld in de oprichting van verscheidene badhuizen. In de bestrijding van TBC heeft de organisatie een belangrijk aandeel gehad. Door alle kennis en informatie, die in de jaren vergaard was, werd besloten tot een verdere uitbreiding van de werkzaamheden van het Witte Kruis. Zij ging zich bezighouden met ondermeer malariabestrijding, kraamverzorging en zuigelingenverzorging, en het oprichten van hulpdiensten voor geslachtsziekten.⁷²

Een van de energiekste bestuursleden van de 'Vereniging voor Ziekenverpleging' was Jeltje de Bosch Kemper (1836-1916). Zij heeft zich in het bijzonder ingezet voor een verbetering van de maatschappelijke positie van de verpleegster, en droeg op deze wijze bij aan de professionalisering

⁶⁷ Van der Meij- de Leur, *Van olie en wijn*, 135.

⁶⁸ Ibidem, 183.

⁶⁹ M. van Brink- Poort, *Anna Reynvaan*, 15.

⁷⁰ Zr. F. Meyboom, *Grepen uit de geschiedenis van zorgen en verzorgen* (Amsterdam 1970), 129.

⁷¹ Ibidem, 43.

⁷² Ibidem, 97.

van dit typische vrouwenberoep. De opvatting van Florence Nightingale (1820-1910) over de ziekenverpleging als een beroep voor beschaafde vrouwen wilde zij in ons land ook doen gelden. Nightingale werd door De Bosch Kemper gezien als het schoolvoorbeeld. Zij kwam namelijk uit een vooraanstaand, aristocratisch Engels gezin, waar zij werd opgevoed volgens de burgerlijke normen en waarden. Florence genoot een goede opvoeding en leerde de talen Frans, Duits en Italiaans vloeiend spreken. Door haar vele reizen bezocht zij regelmatig ziekenhuizen om op de hoogte te blijven van de laatste ontwikkelingen. Op het thuisfront was zij vooral bezig met de verzorging van de zieken in haar nabije omgeving. Door deze werkzaamheden ontdekte Florence haar liefde voor de ziekenverpleging. Ondanks de Engelse burgeropvatting dat er een standsverschil bij verpleegsters was, bleef zij volhardend haar overtuiging nastreven.⁷³ Uiteindelijk werd halverwege de negentiende eeuw met het voornaamste deel van haar levenswerk begonnen: verbetering van de militaire verplegingsdienst en de organisatie van een goede opleiding voor verpleegsters. Jeltje de Bosch Kemper nam samen met Anna Reynvaan, in 1890, het initiatief tot het oprichten van het *Maandblad voor Ziekenverpleging*. Door middel van meer publiciteit hoopten de dames ook in Nederland op verbeteringen in de verpleging. De twee dames moesten het opnemen tegen een associatie van verpleegkundigen met zaalmeiden en zaalknechten, die op hun beurt werden geassocieerd met zedeloosheid, dronkenschap, onverschilligheid en onbetrouwbaarheid. Door het roepingaspect (van de vrouw) te benadrukken, dat aansloot bij de positieve waardering van de zorg in het verleden, kreeg het beroep gestalte.

De betekenis van het Rode Kruis als opleider van ziekenverpleegsters is minder bekend in tegenstelling tot de opleiding van de Witte- Kruisverpleegsters als scholing van jonge vrouwen uit de burgerij. De vroege opleidingsgeschiedenis van de Rotterdamse verpleegkundigen in het Coolsingelziekenhuis is nauw verweven met het Rode Kruis. Binnen deze organisatie, die in 1867 onder de benaming ‘Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog’ was opgericht, werden vanaf het begin activiteiten ontplooid ten aanzien van de verpleegkundige opleiding.⁷⁴ In de verslaggeving van de eerste algemene vergadering op september 1869 wordt gemeld ‘dat enkele plaatselijke comités zich waren gaan toeleggen op de opleiding en vorming van ziekenverplegers en – verpleegsters’. De leidende gedachte was dat ‘oefening en waarneming aan het ziekbed onmisbaar zijn voor wezenlijke en werkelijke hulpverschaffing aan krijgslieden in den oorlog’. Wanneer het verplegende personeel, in vreedstijd, vertrouwd en deskundig werd gemaakt met de ziekenverpleging konden zij worden ingeschakeld bij de samenstelling van een mobiel medisch en verpleegkundig team, de ambulance.⁷⁵ De opleiding van dit mogelijke ‘ambulancepersoneel’ vond plaats in de stedelijke ziekenhuizen. In het geval van Rotterdam zijn er geen gegevens bekend over een samenwerkingsverband tussen het Rode Kruis en het Coolsingelziekenhuis rond de oprichting van de ‘Nederlandsche Vereeniging’.

⁷³ Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 88.

⁷⁴ Zr. F. Meyboom, *Grepen uit de geschiedenis van zorgen en verzorgen*, 116.

⁷⁵ Van Lieburg, *Uit de medische stadsgeschiedenis van Rotterdam. XXIV*, 543.

Ondanks het feit dat het Rode Kruis nog geen echt opleidingsinstituut was, werd er toch, in de zomer van 1870, een mobiel medisch en verpleegkundig team tot stand gebracht en uitgezonden naar Sédan in Frankrijk. Daar verleende de Rotterdamse ambulance hulp aan gewonde soldaten uit de strijd tussen Frankrijk en Duitsland.

Pas in de jaren tachtig van de negentiende eeuw kregen de Rode Kruiszusters een opleiding in het Coolsingelziekenhuis. Op 1 oktober 1888 sloot het Rotterdamse Comité een contract met het ziekenhuis tot opnemning van zes gediplomeerde Rode Kruiszusters. In de periode van 1888 tot 1892 kregen enkele vrouwen de mogelijkheid de verpleegstersopleiding te volgen in Rotterdam, waarvan de diploma's na het in werking treden van de Wet tot Bescherming van het Diploma Ziekenverpleging (1921) als officieel erkend werden.⁷⁶ De eisen tot toelating van de Rotterdamse verpleegstersopleiding waren echter duidelijk omvattend. De verpleegsters moesten niet alleen tussen de 20- 30 jaar oud en ongehuwd zijn, maar tevens behoorlijk lager onderwijs hebben genoten én voldoen aan de eis dat zij 'niet lijden aan een voor de uitoefening van het beroep pleegzuster van het Rode Kruis hinderlijk lichaamsgebrek en in het algemeen een goede gezondheid genieten.' De eerste twee aspirant-pleegzusters van het Rode Kruis waren Adriana Hermina Kroeze uit Amsterdam en Arnoldina Johanna Lucretia Maas uit Deventer.⁷⁷

Ten behoeve van deze twee Rode Kruiszusters en latere verpleegsters werd beslist dat 'in tijd van vrede [het Hoofd-Comité van het Rode Kruis bereid was] hulp te verlenen bij het verplegen van zieken, door het zenden van pleegzusters aan particulieren.'⁷⁸ Door deze samenwerking tussen het Coolsingelziekenhuis en het Rode Kruis kwam tevens het wijkverpleginginstituut van het Rode Kruis op gang, aangezien er nu meer aanvragen kwamen voor thuiszorg. De verpleegsters konden voor de maximale periode van zes weken worden ingezet. Hun werkzaamheden werden vastgesteld door het Rode Kruiscomité, die vooral de rechten van de zusters in het oog hielden. Opmerkelijk was de bepaling dat de pleegzusters ook ter beschikking stonden om te assisteren bij "een gewichtige operatie" aan huis.⁷⁹

Rond 1890 was het niet- leidinggevende verplegend personeel in het Coolsingelziekenhuis te verdelen in drie categorieën: de ziekenoppassers, de ziekenoppasseressen en de pleegzusters van het Rode Kruis. In de loop van dit decennia zouden daar een tweetal groepen bijkomen: de leerling-verpleegsters (pleegzusters) en de gediplomeerde pleegzusters. Deze ontwikkeling kwam tot stand naar aanleiding van de vraag van Pieter Rudolf Mees (1849-1931) of de ervaringen met het Rode-Kruispleegzusterkorps niet noodzaakte 'om het aantal verpleegsters van de soort als die van het Roode Kruis te vermeerderen.' Hierbij verwees Mees naar de ervaringen van geneesheer- directeur Berns in het Amsterdams burgerziekenhuis. Daar heerste namelijk dankzij het vrouwelijk verplegend personeel

⁷⁶ Ibidem, 142.

⁷⁷ Ibidem, 545-546.

⁷⁸ Ibidem, 548.

⁷⁹ Ibidem, 548.

‘een uitstekende toon’.⁸⁰ Door dergelijke positieve ervaringen met de Rode Kruisverpleegsters meende men dat het ziekenhuis zich vooral moest inzetten tot het ‘naar het Ziekenhuis zooveel mogelijk beschaafde vrouwen voor de verpleging (te) lokken’. Deze nieuwe opvatting leidde uiteindelijk in 1891 tot de opmerkelijke verschuiving van de vervanging van het voltallig mannelijke personeel door vrouwen.

4.2 Het Rode kruis, afdeling Rotterdam

Drie jaar na de internationale bekrachtiging van het Rode Kruis werd op 19 januari 1867 door koning Willem III een Koninklijk Besluit uitgevaardigd, waarin het volgende stond beschreven: “er zal zijn eene Nederlandsche Vereeniging tot het verleen van hulp aan zieken en gewonden krijgslieden in tijd van oorlog, hetzij Nederland al dan niet bij betrokken is.”⁸¹ Deze vereniging had haar Hoofdcmité gelegen in 's-Gravenhage. In 1895 werd de naam omgedoopt in het ‘Nederlandse Rode Kruis’.

Na de oprichting van het Nederlandse Rode Kruis werd het tevens mogelijk om in alle gemeenten afdelingen tot stand te brengen, evenals vrouwenafdelingen. Na het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog werd op 1 augustus 1870, ook een Rotterdamse afdeling van het Rode Kruis opgericht, die direct een behoorlijk aantal leden telde. De reglementen voor deze mannen- en vrouwencomités werden op 18 augustus bekrachtigd door het Hoofdcmité van het Rode Kruis. Die een officieel diploma van erkenning werd verleende.⁸² De werkzaamheden werden zoveel mogelijk tussen de beide comités verdeeld. Er was een duidelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen, die was afgeleid van het heersende burgerideaal. De mannen waren de kostwinner en hoofd van de organisatie, waardoor zij de belangrijkste taken waarnamen. Zo droeg het mannencomité ondermeer de zorg voor de financiële zaken, zoals de kas. Het vrouwencomité had geen zeggenschap over geld, zoals het ook binnen het gezinsleven was geregeld, en ontving de giften in natura.⁸³ Daarnaast werden de vrouwen belast met de zorg voor het magazijn met allerlei goederen, die nodig waren voor een ambulance. Naar aanleiding van een oproep van het Rotterdamse Rode Kruis aan alle stadsgenoten werd grote interesse gewekt voor de organisatie.⁸⁴ Daaropvolgend verkreeg het Rode Kruis veel giften van de Rotterdamse bevolking, waardoor het mogelijk werd om een eigen ambulance in te richten.⁸⁵

Op 9 september 1870 vertrok deze ambulance richting Luik, waar ze, na enkele dagen, verder reisden naar Sédan. Pas op 13 september was de Rotterdamse ambulance volledig in gereedheid gebracht op haar standplaats in La Chapelle. Eén dag voor de aankomst van 71 zwaar gewonde

⁸⁰ Ibidem, 564.

⁸¹ J. ter Haar, *Altijd, overal, iedereen. Het Nederlandse Roode Kruis 100 jaar* (Nijkerk 1964), 24.

⁸² Zie bijlage 1 en 2, pag. 67-68.

⁸³ GAR, *Archief Nederlandse Rode Kruis, afdeling Rotterdam*, inv. nr 5.

⁸⁴ Zie bijlage 3, pag. 69.

⁸⁵ Ibidem, inv. nr 5.

soldaten, die afkomstig waren van het slagveld van Sedan.⁸⁶ Naast de toegewezen gewonde soldaten zochten ook andere gewonden hulp bij de Rotterdamse ambulance op doortocht naar hun thuisland.⁸⁷ De artsen en verplegend personeel trachtten zoveel mogelijk het leed en de wonden te verzachten.

In totaal werden er 83 gewonde soldaten opgenomen en verpleegd door de Rotterdamse ambulance in La Chapelle. Uit verslaggeving is gebleken dat van deze zieken er slechts drie zijn overleden. Toen op 22 oktober 1870 de werkzaamheden van de Rotterdamse ambulance waren afgerond, werden de overige gewonde soldaten verdeeld over de andere verzorgende instanties in de omgeving van Sedan. Tweeëntwintig gewonden werden overgebracht naar het Chateau d'Holly en veertien gewonden naar het militaire ziekenhuis in Sedan. Samen met de zieken zijn enkele artsen en verplegend personeel meegegaan naar het Chateau d'Holly. Op een half uur afstand van La Chapelle hielpen zij de heer Paillard met de verzorging van de gewonden. De heer Paillard had op eigen kosten een ambulance ingericht in zijn Chateau d'Holly.⁸⁸ De verlenging van hulp door personeel van de Rotterdamse ambulance had mede als reden dat hun kas nog ruim voorzien was. Daarnaast wilden sommige artsen en verplegers nog meer hulp verlenen dan tot dan toe verleend was.

Bij terugkomst in Nederland, maar ook al voor die tijd, werden de leden van het Rotterdamse personeel gehuldigd.⁸⁹ Als blijk van waardering ontving ieder personeelslid een cadeau. In het geval van de artsen was dit een geldbedrag, maar de verpleegsters kregen, vanwege hun 'financiële handelingsonbekwame positie' een cadeau in het zilver.⁹⁰ Ook hier werd het bourgeoisie-ideaal in acht genomen. De mannen waren immers kostwinner, waardoor zij als beloning geld konden ontvangen.

Na de expeditie richting Sedan bleef de Rotterdamse afdeling van het Rode Kruis bestaan. Uit de gegevens blijkt dat er alleen hulp werd verleend in tijden van oorlog. Uit de notulen van het heren- en damescomité blijkt wel dat de gemeentelijke afdelingen van het Rode Kruis vrij waren om diensten te vervullen in naam van de organisatie. Zij konden zelfstandig werkzaam zijn in het verbeteren van de ziekenverpleging en de ziekeninrichtingen, evenals het verspreiden van betere kennis omtrent de gezondheidsleer. Daarnaast mochten de plaatselijke afdelingen hulp bieden bij epidemieën en rampen in Nederland en het ondersteunen en aanmoedigen van ondernemingen, die trachten de volksgezondheid te verbeteren in de ruimste zin des woords.⁹¹ Uit de notulen komt naar voren dat er jaren voorbij gingen, waarin de Rotterdamse Comités geen vergadering hebben gehad, omdat er feitelijk niets te bespreken viel.⁹²

⁸⁶ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv. nr. 212, bulletin 11 en 12.

⁸⁷ S.M.E. Hudig, *In de ambulance van Het Roode Kruis* (Rotterdam 1870), 8-10.

⁸⁸ GAR, *Archief Nederlandse Rode Kruis, afdeling Rotterdam*, inv. nr. 32.

⁸⁹ Zie bijlagen 4, 5 en 6, pag. 70-74.

⁹⁰ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv. nr. 262.

⁹¹ GAR, *Archief Nederlandse Rode Kruis, afdeling Rotterdam*, inv. nr. 3.

⁹² *Ibidem*, inv. nr. 1 en 32.

4.3 Sara als verpleegster

Binnen de ‘Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog’ werden sinds 1869 activiteiten ontwikkeld om een verpleegkundige opleiding te realiseren.⁹³ Zoals eerder genoemd, werd in de verslaggeving van de eerste algemene vergadering gemeld ‘dat enkele plaatselijke comités zich waren gaan toeleggen op de opleiding en vorming van ziekenverplegers en – verpleegsters’. Deze organisatie was ervan overtuigd dat praktijkervaring een voorwaarde was voor een goede hulpverschaffing in tijden van oorlog. Door oefening in vreedstijd kon het toekomstige verplegend personeel vertrouwd en deskundig raken met de ziekenverpleging. De Rotterdamse afdeling van het Rode Kruis werd opgericht op 1 augustus 1870, kort na het uitbreken van de Frans- Duitse oorlog. Binnen dit plaatselijke comité werden volgens de reglementen op 18 augustus een mannen- en een vrouwencomité in het leven geroepen.

De leden van het Rotterdamse comité van het Rode Kruis waren grotendeels afkomstig uit de burgerlijke kringen van de Maasstad.⁹⁴ Verondersteld kan worden dat om die reden voornamelijk naar verplegend personeel voor de organisatie werd gezocht in eigen milieu. Eind augustus 1870 werd in de notulen gemeld: ‘Met genoegen verneemt de vergadering dat Mej. S. Hudig zich bij het Comité heeft beschikbaar gesteld als ziekenverpleegster.’⁹⁵ Zij werd aangenomen door de voorzitter van het Rode Kruis, nadat was bepaald dat zij aan de voorwaarden, opgesteld door het hoofdc comité van het Rode Kruis, voldeed. De Rode Kruisverpleegsters moesten namelijk afkomstig zijn uit de gegoede burgerij, omdat de organisatie zich enkel wilde inlaten met nette en beschaafde mensen, die tevens enige onderwijs hadden genoten. Als laatste moesten de dames vaardig zijn in het Frans en in het Duits.⁹⁶

Alvorens het Rode Kruis, afdeling Rotterdam besloot tot een expeditie van de ambulance werden al goederen en andere (medische) hulpmiddelen gestuurd naar het front in de omgeving van La Chapelle. Pas na de tweede zending wordt er in de notulen van het Rode Kruis gemeld dat er een ambulance zal worden ingericht.⁹⁷

Op 9 september 1870 vertrok de eerste expeditie van de Rotterdamse ambulance La Chapelle. De voornaamste reden van het vertrek naar de omgeving van Sedan was omdat daar de dringendste hulp nodig was. Vooral in de omgeving van Bouillon en La Chapelle moesten vele gewonde soldaten van het slagveld worden opgevangen en verzorgd. Sara benadrukte dit in haar brieven: ‘De meeste zeer dringende hulp is noodig te Bouillon en te Chapelle daar liggen honderden gekwetsten en geamputeerden op vuil stroo, smachtende naar bedden en naar hulp.’⁹⁸

De ambulance werd bemand door achttien personen, bestaande uit vijf artsen, verplegers en twee verpleegsters. Sara Maria Eleonora Hudig was één van deze vrouwelijke leden. Door de

⁹³ Meyboom, *Grepen uit de geschiedenis van zorgen en verzorgen*, 116.

⁹⁴ GAR, *Archief Nederlandse Rode Kruis, afdeling Rotterdam*, inv. nr.1.

⁹⁵ Ibidem, inv. nr.1, 24.

⁹⁶ Ibidem, inv. nr. 32.

⁹⁷ Ibidem, inv. nr.1, 48.

⁹⁸ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv.nr. 248, 1.

gemeenschappelijke achtergrond van Sara en de leden van het Rode Kruis was haar keuze om haar diensten aan te bieden niet sterk afwijkend. Zij was echter hoogstwaarschijnlijk een van de eerste dames binnen de Rotterdamse bourgeoisie, die deze stap in het openbaar durfde te zetten. Deze veronderstelling kan ondersteund worden door de eerder genoemde aankondiging van haar aanmelding bij de organisatie. Daarnaast blijkt enkele passages uit haar brieven, dat zij de goedkeuring had van haar familie, aangezien die haar op meerdere fronten steunde tijdens haar verblijf.

Het werk van Sara Hudig bestond voornamelijk uit het verlichten van het leed van de gewonden en hun aandacht te schenken. Zo probeerde zij regelmatig te converseren met haar patiënten over onderwerpen, die de gewonde soldaten bezighielden. 'Ik trachtte hem den tijd wat te korten met praten, en liet hem van zijn ouderlijk huis vertellen. Dat deed hij graag, en betreurde alleen, maar, dat ik zijn landtaal (patois) niet verstond; hij had zoo'n behoefte om vertrouwelijk te zijn.'⁹⁹ In uitzonderlijke gevallen hielp Sara bij operaties, aangezien in deze hoedanigheid verpleegsters een assisterende rol naast de arts hadden. Zij waren (eind-)verantwoordelijk voor het schoonmaken en aangeven van de instrumenten. Verpleegsters waren dus de rechterhand van de arts. Zelf hadden zij geen actieve rol tijdens de operatie door bijvoorbeeld zelf een instrument ter hand te nemen. Zij hielpen niet bij amputaties of het hechten van de wonden. Desondanks achtte Sara haar functies van groot belang voor zowel de ambulance als de patiënten. Dit verwoordde zij: 'Aan hen behoorden zij aandacht, liefde en warmte te geven, om op die manier het lijden te verminderen. Zij zorgden voor 'een vriendelijk woord, dat hem (de patiënt) bemoedigt en vertrouwen inboezemt, een geduldig luisteren naar zijne klagten, en een vast voornemen om niet de wonden te heelen (de artsen), maar ook de harten te winnen (de verpleegsters) behoort mede tot de medicijnen, waarvan een Ambulance moet voorzien zijn.'¹⁰⁰

4.4 Anna als verpleegster

In 1870 had Anna Reynvaan het plan om deel te nemen aan de Nederlandse expeditie van het Rode Kruis tijdens de Frans- Duitse oorlog. Zij kreeg hiervoor geen toestemming van haar vader, omdat hij meende dat dergelijke werkzaamheden niet geschikt waren voor dames uit de burgerij.¹⁰¹ Ondanks het verbod van haar vader draaide Anna stiekem nachtdiensten in een Amsterdams gasthuis. Haar vader kwam hier pas na enkele jaren achter en gaf uiteindelijk in 1879 toestemming aan zijn dochter om de nieuwe verpleegsteropleiding van het Witte Kruis te volgen.

In 1878 was immers een samenwerkingsverband tot stand gekomen tussen het Witte Kruis en het Binnengasthuis van Amsterdam. De 'Vereniging voor Ziekenverpleging' startte in dat jaar met het opleiden van beschaafde vrouwen tot particulier verpleegster. De selectie voor deelname was uiterst streng, wat slechts voor een kleine groep van beschaafde burgerdames weggelegd was. Deze opleiding

⁹⁹ Hudig, *In de ambulance van Het Roode Kruis*, 32.

¹⁰⁰ Ibidem, 10-11.

¹⁰¹ IIAV, *Archief biografische map: Anna Reynvaan*, inv 1627.

voldeed aan de verwachtingen van vader Reynvaan en Anna was in 1880 de zevende kandidaat, van in totaal elf verpleegsters, die het A-diploma van het Witte Kruis behaalde. De praktijkervaring voor deze opleiding vervulde zij in het Amsterdamse Binnengasthuis, waar de patiëntenzorg op een laag peil stond en de verzorging in handen was van ongeschoolde en hardhandige verplegers, meestal afkomstig uit een lager bevolkingsklasse.

Als gediplomeerd verpleegster aanvaardde Anna een betrekking in het Burgerziekenhuis in Amsterdam, een pas geopend particulier ziekenhuis, waar voornamelijk de bourgeoisie werd opgenomen. Deze instelling stond onder leiding van Dr. Berns en Mevrouw Berns-van Rees.¹⁰² Bij de introductie van de professionele verpleging liep het Burgerziekenhuis voorop in de ontwikkeling, waardoor Anna veel praktijkervaring opdeed.

Toch bleek Anna meer interesse te hebben voor de gemeentelijke gasthuizen, waardoor zij, in 1881, besloot haar diensten aan te bieden bij het Binnengasthuis, dat onder leiding stond van Dr. Thijssen.¹⁰³ Zij werd hier toegelaten, maar de veranderingen die zij wilde doorvoeren, stuitte op grote weerstand, ook bij de ziekenhuisleiding. Het gevolg was dat Anna na een jaar al besloot haar carrière ergens anders voort te zetten. In 1882 solliciteerde ze bij het Amsterdamse Buiten- Gasthuis, waar zij werd aangenomen door Dr. Van Deventer. Hij benoemde haar tot hoofdverpleegster voor de nieuwe zaal voor operatiepatiënten. Dit werd de grote kans van haar leven. Binnen korte tijd wist Anna met haar inzet het gasthuis te veranderen in een goed ontwikkeld ziekenhuis.

Bij aanvang van haar arbeid bij het Buiten-Gasthuis leek de situatie hopeloos. Het gasthuis was een verzamelplaats van ongeneeslijk zieken, krankzinnigen en patiënten met besmettelijke ziekten. Op het gebied van hygiëne en patiëntenzorg was het er nog droeviger gesteld dan op haar voormalige werk, het Binnengasthuis. Dr. Van Deventer, in 1879 als Eerste Geneesheer in het Buiten-Gasthuis benoemd, had al getracht, samen met zijn echtgenote Cateau van Deventer- Stelling, verbeteringen aan te brengen.¹⁰⁴ Helaas was daar nog weinig van terechtgekomen, met als gevolg dat Anna warm onthaald werd.

Anna ging ambitieus van start. Haar voornaamste doel was om het lot van armen, die geen geld hadden voor particuliere verzorging, en dus naar het Buiten-Gasthuis kwamen, te bevorderen. Zij besloot 's nachts te surveilleren op de zalen om op die manier de situatie beter in te kunnen schatten, maar tevens om de zaaloppassers alert te houden. Deze nieuwe houding beviel de wakers en bewaaksters niet, met als gevolg dat Anna flink wat verzet heeft moeten doorstaan. De zaalmeiden en knechten zagen Anna als een indringster. Zij was een nette dame van goede afkomst, die anders was dan hen. Alvorens zij als een gewaardeerd lid van het Buiten-Gasthuis werd aanvaard, moest Anna veel tegenwerking verduren.

¹⁰² Van der Meij- de Leur, *Van olie en wijn*, 176.

¹⁰³ Ibidem, 176.

¹⁰⁴ Ibidem, 176.

Haar doortastendheid leidde uiteindelijk tot de functie van adjunct- directrice, de rechterhand van Dr. Van Deventer. Samen met hem zette Anna zich in voor de reorganisatie van de gasthuizen. In 1883 werd namelijk door de gemeenteraad van Amsterdam besloten dat aan de middeleeuwse toestanden een einde moest komen. Ook haar eigen opvattingen wist zij door te voeren in het Buiten-Gasthuis. Zo introduceerde zij ziekenhuiskleding voor zowel verpleegsters als voor patiënten.¹⁰⁵ Zij was immers van mening dat officiële kleding de hygiëne binnen het gasthuis ten goede kwam. Dit nieuwe kledingvoorschrift resulteerde in veel weerstand van het personeel. Haar overtuigingskracht en tact zorgden echter voor de ommekeer. Door de uniformen te introduceren als verrassing voor de verjaardag van Dr. Van Deventer was niemand tegenstander van haar idee. Ook andere dingen kreeg Anna binnen kort tijdbestek voor elkaar. De oppassers werden steeds nauwkeuriger in hun werk en ook het voedsel van de patiënten ging in kwaliteit vooruit.

Ondanks al deze positieve veranderingen was Anna nog niet tevreden. Zij was van mening dat het huidige personeel van het Buiten-Gasthuis, bestaande uit (ex-)prostituees, zwervers en bedelaars, vervangen diende te worden door beschaafd personeel. Daartoe organiseerde zij samen met geneesheer- directeur van Deventer een cursus tot leerling-verpleegsters. Dr. Van Deventer verzorgde het onderwijs in anatomie, fysiologie, gezondheidsleer en algemene verpleegkunde, terwijl Anna zich voornamelijk richtte op de praktische kant van de opleiding. Na een jaar werden de leerlingen bevorderd tot verpleegster, dit betekende niet dat zij gediplomeerd waren. Dit laatste werden de leerlingen pas na twee á drie jaar. Bij de aanmelding van de leerlingen vond een strenge selectie plaats, om op die manier de meest beschaafde vrouwen binnen de opleiding te krijgen. De vrouwen, die werden toegelaten, waren gedurende hun opleiding inwonend en kregen een jaarsalaris van fl. 125,-.¹⁰⁶

Tijdens haar werkzaamheden als adjunct- directrice kwam Anna in contact met Jeltje de Bosch Kemper. Deze vrouw was zeer belangrijk voor de ontwikkelingen binnen de ziekenverpleging, maar zelf was zij niet actief betrokken bij het verplegingswerk, zoals Anna. De examens voor verpleegster werden echter wel door de Bosch Kemper bijgewoond in de hoedanigheid van bestuurslid van het Witte Kruis. Beide dames sloegen de handen ineen ter verbetering van de ziekenhuizen en tevens de positie van het verplegend personeel. Vooral van de laatste reden was Jeltje de Bosch Kemper een groot voorstander, aangezien zij de maatschappelijk status van de vrouw wilde verbeteren.¹⁰⁷

Korte tijd later introduceerden de dames het *Maandblad voor ziekenverpleging*. Jeltje de Bosch Kemper werd voorzitter en Anna Reynvaan kreeg de functie van redactrice van het maandblad. Op 1 september 1890 verscheen het eerste nummer. Niet veel later schreef Anna een artikel onder de titel: *Hoe de Nederlandse vrouw haar taak als ziekenverpleegster opvat*.¹⁰⁸ Uit zowel dit artikel als uit latere kwam het grote enthousiasme van Anna voor haar vak aan de orde. Zij leefde daadwerkelijk

¹⁰⁵ M. van Brink- Poort, *Anna Reynvaan*, 8.

¹⁰⁶ Van der Meij- de Leur, *Van olie en wijn*, 177.

¹⁰⁷ Ibidem, 177.

¹⁰⁸ M. van Brink- Poort, *Anna Reynvaan*, 11.

voor de ziekenverpleging. Van 1890 tot 1895 vervulde Anna de functie van redactrice. Haar verdiensten binnen de ziekenverpleging resulteerde uiteindelijk tot de benoeming tot erelid.

Naast de voorgaande werkzaamheden was Anna tevens oprichtster van de Nederlandse Bond voor Ziekenverpleging in het jaar 1893. Samen met Jeltje de Bosch Kemper was zij namelijk uiterst ontevreden over het gebrek aan overeenstemming onder de verschillende steden. De Bond had de volgende doelstellingen:

1. samenwerking van geneeskundigen bij het opleiden en examineren van de verpleegsters.
2. het vormen van een bond tussen de besturen van de ziekenhuizen en verpleegsters.
3. het vaststellen van een dag voor bijeenkomsten.
4. uitgave van een jaarboekje waarin de namen van gediplomeerde verpleegsters en hun adressen in opgenomen zijn.¹⁰⁹

Er moest dus een landelijk programma voor de opleiding van verpleegsters worden opgesteld.

Daarnaast wilde de bond een regeling treffen voor de examens, zodat er in geheel Nederland dezelfde eisen zouden worden gesteld aan de deelnemers.

In 1896 moest Anna haar werkzaamheden om gezondheidsredenen neerleggen. Gezien het feit dat de gezondheidszorg haar levenswerk was, hield zij nog nauw contact met haar oude werkplek. Mogelijk om dezelfde reden besloot Anna in de buurt van het Wilhelmina Gasthuis te gaan wonen, schuin aan de overkant in de Helmersstraat.¹¹⁰ Toch bleef Anna, ook na haar aftreden, verschillende bestuursfuncties binnen de ziekenverpleging vervullen. Haar laatste taak was de functie van presidente van de afdeling ziekenverpleging van de grote feministische tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'.

Dat Anna zeer veel aanzien had, ook binnen de Nederlandse vrouwenbeweging, bleek onder meer op haar zeventigste verjaardag. Deze viering vond plaats in de kerkzaal van het Wilhelmina-Gasthuis, waar vele genodigden zoals verpleegsters en bestuursleden, maar tevens wethouders bij aanwezig waren. Tijdens deze viering maakte de directeur van het Wilhelmina-Gasthuis, Dr. J. Kuiper, kenbaar dat het gasthuis een huldebetuiging in een daad wilde omzetten, door het Johanna Paulina Reynvaanfonds, dat ter gelegenheid van haar twaalf en een halfjarig jubileum in 1895 gesticht was, ten bate van verpleegsters die geldelijke steun nodig hadden, wilden versterken.¹¹¹ Vele mensen feliciteerden haar op deze verjaardag door middel van kaarten, brieven en gedichten. Eén gedicht gaf een duidelijke weergave van Anna: 'Tien keer per week vergaderen, heel gewoon. Voor zo'n energiek persoon!'¹¹² Anna Paulina Reynvaan werd ondanks haar zwakke gezondheid nog zesenzeventig jaar oud, wat begin twintigste eeuw een bijzonder hoge leeftijd was. Op 19 maart 1920 overleed zij aan de gevolgen van de Spaanse griep.

¹⁰⁹ Meyboom, *Grepen uit de geschiedenis van zorgen en verzorgen*, 129.

¹¹⁰ M. van Brink- Poort, *Anna Reynvaan*, 20.

¹¹¹ Zie bijlage 7, pag. 75-76.

¹¹² Ibidem, 20.

4.5 Deelconclusie

In de negentiende eeuw heeft de ziekenverpleging een sterke ontwikkeling doorgemaakt. In eerste instantie was de ziekenverzorging voornamelijk in de handen van vrouwen uit de armere bevolkingsgroepen, zoals (ex-)prostituees en zwervers. Deze verplegers waren vaak de oorzaak van de slechte situaties in de ziekenverpleging, aangezien zij regelmatig hun eigen behoeften lieten prolongeren ten opzichte van het welzijn van de patiënten.

Pas halverwege de negentiende eeuw werden de eerste stappen gezet om dergelijke wantoestanden tegen te gaan. Door nieuwe professionalisering van de ziekenverzorging kwam in beweging door de invoering van de Wet Uitvoering Geneeskunde (WUG) in 1865 en de aanpak van het oorspronkelijk verplegend personeel. Het werk van verpleegster werd belangrijker geacht, met als gevolg dat er vraag naar ander, ontwikkelder personeel ontstond. Deze nieuwe ontwikkeling was op het lijf van patriciersvrouwen geschreven. Tot dit moment waren dames uit de gegoede burgerij immers niet aanwezig op dit gebied. Zij hadden met name hun taken in de private sfeer hadden, als huiselijk bestuurster en moeder. Een van de weinige mogelijkheden om zich in het openbaar te manifesteren was wanneer deze dames zich inzetten voor de steun- en hulpbehoevenden in de samenleving. De vrouw had immers van nature de verzorgende kwaliteit, die ook in het openbaar kon worden vervuld.

De vernieuwde functieomschrijving van verpleegster resulteerde in een toename van vraag naar deskundig werk. Het Witte Kruis droeg vanaf het moment van oprichting, in 1875, zorg voor bestrijding van grote epidemieën, maar was in het bijzonder verantwoordelijk voor de opleiding tot beschaafde en bekwame leerling-verpleegsters. De voornaamste voorwaarde voor deelname was dat de leerlingen van ‘goede afkomst’ moesten komen. Op die manier werd getracht het imago van verpleegster op te vijzelen en in de behoefte van de verpleging van de bourgeoisie te voorzien.

Ook het Rode Kruis werd in de negentiende eeuw opgericht, maar had een ander doel dan het Witte Kruis. Zij had als doelstelling de oprichting van een organisatie van vrijwilligers, die bereid waren zich in te zetten bij de verzorging van gewonde en zieke soldaten ten tijde van oorlog. Drie jaar na oprichting (1863) konden gemeenten ook afdelingen oprichten met eveneens vrouwenafdelingen. Vooral in Rotterdam vond deze nieuwe afdeling gretig aftrek bij de dames uit de gegoede burgerij. Uit de archieven komt tot uiting dat de Rotterdamse afdeling zich sterk inzette voor het Rode Kruis. Ook ten tijde van de Frans- Duitse oorlog (1870-1871) was de Rotterdamse afdeling actief betrokken. Naast enkele andere gemeentelijke afdelingen vertrok de afdeling op haar eerste expeditie sinds oprichting naar het slagveld in de omgeving van Sedan.

Sara Hudig en Anna Reynvaan waren twee patriciersvrouwen die hun toekomst in de ziekenverpleging zagen. Sara besloot zich in 1870 aan te melden voor deelname aan de expeditie naar Sedan. Zij was een van de twee verpleegsters die meeging. De Rotterdamse ambulance had duidelijk aangegeven, dat zij op deze expeditie slechts vergezeld wilden worden door dames van ‘goede afkomst’, aangezien zij beschaafd, ontwikkeld en de Duitse en Franse taal beheersten. Opmerkelijk is

het feit dat Sara slechts een van de twee dames is. Ondanks dat zij pas eind negentiende eeuw vertrok als verpleegster richting het front, dus na de eerste mogelijkheden van burgerdames in de ziekenverpleging lijkt haar keuze bepaald nog niet gewoon. De reden dat juist zij meeding blijft helaas onbeantwoord, aangezien hierover in de archieven niets genoemd wordt.

Anna Reynvaan wilde eveneens hulp bieden tijdens de Frans- Duitse oorlog, maar kreeg hiervoor geen toestemming van haar vader. Desondanks kan zij ook als een pionierster van de verpleging worden betiteld. Zij was immers een van de verpleegsters uit de eerste lichting, die het A-diploma van het Witte Kruis behaalde. Haar behoefte om zich nuttig te maken binnen de samenleving was voor Anna een belangrijke drijfveer om te volharden in haar verlangen. Haar vader was in eerste instantie niet gecharmeerd van haar toekomstplannen, omdat hij meende dat dergelijk werk voor de lagere bevolkingsgroepen was. Haar doorzettingsvermogen zorgde uiteindelijk voor dat zij toch verpleegster werd.

Beide dames kozen dus bewust voor de ziekenverpleging. Ondanks hun overeenkomstige afkomst brachten zij verschillende motieven onder woorden. Sara beschouwde haar werk op de Rotterdamse ambulance voornamelijk als een roeping. Haar ongehuwde en moederloze status projecteerde zij op de vooral jonge, gewonde soldaten. Anna wilde vooral het leed van de zieken verzachten. Haar doorzettingsvermogen, doortastendheid en moed hebben haar uiteindelijk in de gelegenheid gebracht om zich helemaal op te werken tot adjunct- directrice, redactrice van het *Maandblad voor de ziekenverpleging* en een zeer gewaardeerd persoon binnen de ziekenverpleging.

5 Carrières in brieven en boeken

5.1 Sara Hudig: *Brieven uit Sédan*

Sara Maria Eleonora Hudig vertrok in september 1870 met de Rotterdamse ambulance van het Rode Kruis richting Frankrijk met bestemming Sédan. Vanaf haar vertrek uit Nederland hield zij een dagboek bij over haar ervaringen als verpleegster op de Rotterdamse ambulance.

Al in de eerste brieven durft Sara commentaar te leveren op de voorbereidingen van het Rode Kruis. Zij is namelijk van mening dat de hulp eerder in gang had kunnen worden gezet, als op voorhand alles beter was doordacht. In de eerste dagen stuitte de Rotterdamse ambulance namelijk regelmatig op moeilijkheden, waar men op voor vertrek niet over nagedacht had of zoals Sara Hudig het formuleerde, ‘waaraan men thuis op zijn stoel nooit aan denkt.’¹¹³ Bij aankomst bleek dat het niet mogelijk was om de gewonden meteen op te nemen. De ambulance beschikte, bij aankomst, wel over voldoende materiaal en personeel, maar bij gebrek aan een geschikte locatie voor de verzorging van de gewonden kon er weinig worden gedaan. ‘Hadden wij tenten, dan zou onze komst de grootste mogelijke weldaad zijn, maar nu moet er een meer of min geschikt lokaal voorhanden zijn voor zoo’n groot materieel en personeel.’¹¹⁴

Sara wilde haar familie graag goed informeren, daarom besloot zij in haar tweede brief aan broer Dirk om in ‘journaalwijze’ haar ervaringen op papier te zetten. Immers vanaf hun aankomst in La Chapelle was het voor het personeel van het Rode Kruis hard werken. ‘Ik zal U maar journaalsgewijze schrijven, want van heden af zal mijn schrijftijd op zijn en ik kan dagelijks slechts een paar woorden bijvoegen.’¹¹⁵ Door enkele dagen achtereen te schrijven, trachtte Sara het thuisfront op de hoogte te houden van haar werkzaamheden. Voordeel van deze oplossing is dat er relatief veel informatie over de dagelijkse gang van zaken in La Chapelle bekend is. Het kon gebeuren dat Sara door haar vele taken enkele dagen geen tijd had om haar ‘journaal’ bij te werken, maar over het algemeen is een chronologie te vinden in haar brieven.

Door deze trouwe correspondentie komt goed naar voren dat Sara door de familie gesteund werd in haar keuze om als verpleegster de Rotterdamse ambulance te vergezellen. Dit had ondermeer als reden dat vanaf halverwege de negentiende eeuw de verpleging in handen lag van vrouwen. Bij voorkeur waren deze dames ongehuwd of weduwe zonder kinderen en in de leeftijd van 25 tot 45 jaar.¹¹⁶ Sara was paste dus binnen dit profiel. Zij had immers de geschikte leeftijd van 38 jaar, een beschaafde opvoeding en ontwikkeling. Hierdoor werd haar keuze voor deelname aan een dergelijke expeditie toelaatbaar. Het werk als verpleegster paste in dergelijke omstandigheden wel binnen het heersende beeld van de bourgeoisie, aangezien op deze manier alsnog de dienende en verzorgende

¹¹³ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv.nr. 248, 1.

¹¹⁴ Ibidem, inv.nr. 248, 1.

¹¹⁵ Ibidem, inv nr. 248, 3.

¹¹⁶ C. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 103.

functies van de vrouw benut werden. Sara kon op deze expeditie toch haar roeping vervullen. De goedkeuring van haar omgeving werd bevestigd door de positieve reacties, die zij van kennissen ontving tijdens haar reis en verblijf in Sédan.¹¹⁷ Daarnaast geeft zij in haar brieven aan dat zij meerdere familieleden op de hoogte zou houden over haar ervaringen op de Rotterdamse ambulance.

Vooraf met haar broer Dirk onderhield zij een innige briefcorrespondentie, wat leidt tot de veronderstelling dat hij zeker achter haar keuze stond. Hoogstwaarschijnlijk heeft broer Dirk zijn zuster toestemming gegeven voor deelname aan de Rotterdamse ambulance. Gezien het feit dat haar vader, Jan Hudig, al enkele jaren overleden is, en omdat Sara voornamelijk hem berichtte, kan aangenomen worden dat Dirk Hudig de vaderrol en diens verantwoordelijkheden binnen het gezin op zich had genomen.

Uit haar brieven spreekt duidelijk dat zij tevreden was met haar werk, maar zij schuwde scherpe opmerkingen over haar persoonlijke ervaringen niet. Sara zag het als haar taak als vrouw om de gewonde soldaten te helpen. Zij brengt onomwonden naar voren dat zij het verplegen en verzorgen van deze gewonden als haar roeping zag. Haar diensten waren noodzaak, zo schreef Sara: 'O, het zijn altijd de jongeren onder onze gekwetsten geweest, die mij het meest hebben aangetrokken. Van velen was het toch zeker waar, wat een moeder mij later van haar zoon schreef: hij had zoo veel behoefte aan liefde en was te huis aan zoo veel liefde gewend.'¹¹⁸ Hieruit kan worden opgemaakt dat zij zichzelf als een geschikte persoon zag voor de verpleging van de jonge gewonden. De jonge leeftijd, onervarenheid in dergelijke erbarmelijke situaties en het vooral het gebrek aan (moeder)liefde waren een reden voor Sara om goed voor de gewonden te zorgen. Daarbij maakte zij de kanttekening dat de werkzaamheden als verpleegster op het slagveld vooral geschikt waren voor de oudere dames uit de samenleving. In een van haar brieven kwam deze mening tot uiting door de woorden: 'maar jonge meisjes moet men niet zenden, ik zou in het openbaar willen zeggen wat ik daaromtrent aan U en anderen zeg, dat ik bij mijn gevoelen blijf, dat men onder de dertig of vijf en dertig jaar geen verpleegster bij het rode kruis moet worden.'¹¹⁹ Waarschijnlijk meende Sara dat oudere dames meer ervaring en geduld hadden, waardoor zij beter konden handelen. Zij konden immers een moederrol vervullen, waar de onervaren jonge meisjes uiteraard nog geen ervaring mee hadden. 'Wij hebben doorgaans meer slag om met hen om te springen en alles met een vriendelijk woord gedaan te krijgen.'¹²⁰ Daarnaast kan de opvatting van Sara ook verklaard worden uit de gepaste afstand, die een verpleegster diende te behouden tot haar patiënt. Dit zou bij jongere verpleegsters mogelijk niet bewerkstelligd kunnen worden. Zij zouden de vooral jonge patiënten met andere ogen, dan moederlijke of verzorgende ogen, bekijken.

Ondanks dat Sara zichzelf als een geschikt persoon voor de verpleging beschouwde, had zij in het begin veel last van de zware omstandigheden, waarin zij moest werken, maar ook het leed van de

¹¹⁷ GAR, *Familiearchief Hudig*, inv.nr. 248, 2.

¹¹⁸ Ibidem, inv.nr. 248, 8.

¹¹⁹ Ibidem, inv.nr. 248, 25.

¹²⁰ Ibidem, inv.nr. 248, 25.

gewonde soldaten. Op 16 september 1870 arriveerden de eerste vijftig officiële gewonden van de Rotterdamse ambulance. Het leed en de ellende die deze gewonden hadden moeten doorstaan, kon Hudig moeilijk bevatten. ‘Wie zal die ellende beschrijven: de geamputeerden zijn niet altijd de ergsten, zij genezen doorgaans goed, maar de arme mensen met 4 á 5 gaten in de beenen, en hetgeen het ergste is, het been gebroken... Het zou te veel zijn U een beschrijving van al dat lijden te geven.’¹²¹ Haar taken vielen Sara in eerste instantie zwaar. Ze werd immers dag en nacht geconfronteerd met de gevolgen van de oorlog. Naast onregelmatige werktijden zag zij continu het leed van de gewonden; zij rook steeds de geur van de wonden; en zij zag het bloed van wonden. Dit laatste werd haar teveel bij het assisteren bij een ‘langdurige sondering’.¹²² Het vele bloed kon zij niet langer aanschouwen, met als gevolg dat Sara bijna flauwviel. Hieruit kan verondersteld worden dat Sara juist ongeschikt was als verpleegster, maar de situatie in de omgeving van het slagveld moet hierbij niet vergeten worden. Deze was erbarmelijk slecht, zowel voor het ambulancepersoneel als de gewonden. Het personeel moest de gewonden immers verzorgen in slechte omstandigheden, in geïmproviseerde ruimten. Daarnaast werd de oorlogssituatie steeds duidelijker door alle verhalen van de gewonden. Een laatste reden geeft Sara zelf weer in haar brieven. Zij schreef dat door gebrek aan dagelijks ritme zij deze specifieke dag onvoldoende gegeten had. ‘Na een beetje gegeten te hebben was het voorbij en kon ik weer helpen en vandaag (de 17^e) wist ik er niets van; zonderen is het eenige dat ik niet kan zien, maar anders went het spoedig.’¹²³ In het beschaafde milieu van Sara in Rotterdam was zij hoogstwaarschijnlijk nog nooit in een dergelijke situatie verzeild geraakt. Tevens had Sara tot kort voor haar vertrek wel enig onderricht genoten, maar theorie en praktijk weken sterk van elkaar af. De toestanden raakten Sara en de collega’s, maar desondanks hielden zij zich staande. Sara toont hiermee wel haar standvastigheid voor haar keuze.

Gelukkig had Sara ook andere functies, die zij uitvoerig omschreef in een van haar brieven. ‘gij kunt dus denken dat wij nooit zitten; men moet maar heen en weer lopen, drinken geven, als het mogelijk is de ligging wat gemakkelijker maken, in één woord soms aan 3 bedden tegelijk geroepen worden.’¹²⁴ Trots vermeldde zij eveneens in deze brief dat zij de verantwoordelijkheid had gekregen over de 26 gewonden, die in de kerk waren ondergebracht. Uit haar brieven komt duidelijk naar voren dat zij vooral de verzorgende taken had binnen de ambulance. Zij zorgde voor verzachting van het leed en hielp de patiënten zo goed mogelijk.

Sara gaf in haar correspondentie nauwkeurige beschrijvingen van haar werkzaamheden en belevenissen in Sédan. Zij weidde uit over haar ervaringen en over de verschillende jonge, gewonde soldaten, die zij en haar collega’s verzorgden. Daarnaast probeerde zij voor het thuisfront ook duidelijkheid te creëren over de situaties tijdens de Frans- Duitse oorlog. Sara was zelf niet op het slagveld geweest, maar door verhalen vanuit haar omgeving kon zij zich wel een beeld vormen.

¹²¹ Ibidem, inv.nr. 248, 9.

¹²² Ibidem, inv.nr. 248, 10.

¹²³ Ibidem, inv.nr. 248, 10.

¹²⁴ Ibidem, inv.nr. 248, 10.

‘Eenige der heeren bezochten vanmorgen het slagveld dat er nog akelig uitziet, de menschen zijn begraven maar overal liggen nog doode paarden en allerlei voorwerpen ook brieven en telegrams.’¹²⁵

Ook gaf Sara in haar brieven aan dat de ellende van de oorlog alle rangen en standen van de bevolking raakte. Deze constatering verontruste haar, waardoor zij haar broer Dirk vroeg: ‘Zoudt gij eens een Rott. Courant willen zenden, zij behoeft niet kersversch te zijn.’¹²⁶ Op deze manier hoopte zij meer kennis te kunnen vergaren van de stand van zaken in haar omgeving. Sara maakte duidelijk dat de omstandigheden in de omgeving te wensen overlieten. Er heerste overal chaos, ondermeer doordat de beperkte voorraden van de lokale bevolking geplunderd werden, met als gevolg dat er veel angst en honger was. Omdat La Chapelle afgelegen lag, was er in de nabije omgeving weinig voedsel en andere levensbenodigdheden te verkrijgen. Voor nieuwe voorraad moest het personeel naar Bouillon, dat op ongeveer drie uur rijden lag vanaf de standplaats van de Rotterdamse ambulance. Het dagelijkse leven van het personeel van de Rotterdamse ambulance was zwaar. Zij maakten lange dagen, hadden veel gewonden te verzorgen en weinig middelen voor de verpleging, waardoor er een groot gebrek aan orde en regelmaat was.

Sara meent dan ook dat vrouwen een aanzienlijke bijdrage leverden aan het op orde brengen van deze chaos. Zo schreef zij dat zij wel eens had gedacht dat zij niet zo zeer nodig was op de Rotterdamse ambulance. In dat geval zou zij eerder naar huis zijn gegaan, maar in de loop van de tijd werd het haar steeds duidelijker dat haar hulp hard nodig was. Vrouwelijk gezelschap maakte de gewonde soldaten blij, aangezien zij tijd hadden voor hun verhalen, vragen en geklaag, maar eveneens op tijd zorgde voor schoon linnengoed en verdere verzorging.¹²⁷ Uit dergelijke opmerkingen blijkt dat Sara voldoening haalde uit haar verblijf en werk in Sédan. Zij voelde zich nuttig ten opzichte van de gewonde soldaten.

Wanneer de missie van de Rotterdamse ambulance van het Rode Kruis erop zat, twijfelde Sara of zij niet nog langer haar diensten zou verlenen aan de verzorging van de gewonden. ‘Over het plan om nog eenigen tijd naar het hotel d’Holly te gaan ben ik nog denkende; aan den eenen kant verlang ik zeer naar huis, maar aan den anderen hoor ik dat er groote behoefte aan hulp is.’¹²⁸ Om haar diensten aan te bieden, zou zij zich, samen met Dr. Van Oyen en Elie van Rijckevorsel moeten verplaatsen van La Chapelle naar Chateau d’Holly. De twijfel hing echter niet enkel van Sara’s persoonlijke mening af, maar ook van de mening van haar broer. Zij besloot hem schriftelijk toestemming te vragen. ‘Nu wil ik U nog dit meedeelen, Dirklief, dat ik er over denk, nog eenigen tijd met mijn volkje mee te gaan; zij hebben daar maar weinig verplegers en wanneer zij meer dan tien der onzen overnemen, moeten zij meer hulp hebben, een paar personen van onze ambulance (ik zal nog maar geen namen noemen) hebben zich aangeboden, en ik heb vanmorgen aan doctor d’Aubry gezegd dat indien het heel noodig was, ik mij beschikbaar stelde; er is nu nog niets bepaald, en ik wilde ook niets beslissen

¹²⁵ Ibidem, inv.nr. 248, 7.

¹²⁶ Ibidem, inv.nr. 248, 7.

¹²⁷ Ibidem, inv.nr. 248, 38-39.

¹²⁸ Ibidem, inv.nr., 28.

eer ik er U over geschreven had; verlangt gij dat ik met zonde Holl. Ambulance wier taak hier weldra zal zijn afgeloopen, naar huis kom, dan vind ik het heel goed; denkt gij dat het goed is mij nog eenige weken (ik verbind mij in geval tot een lang verblijf) aan dat werk te wijden, dan kan ik zeggen dat ik het nog niet moe ben, en er nu eerst den slag van begin te krijgen.’¹²⁹ Helaas zijn de brieven van haar familie uit Nederland niet bewaard gebleven in het familiearchief, waardoor onbekend is gebleven wat het antwoord en eventuele beweegreden van haar broer zijn geweest om toestemming voor een langer verblijf te geven. Wel blijkt uit een latere brief, dat zij op het moment van haar beslissing niet sterk naar huis verlangde, wat een reden was voor haar langere verblijf in Frankrijk. Korte tijd na de verzending van circa 19 oktober, vertrok Sara naar de particuliere ambulance van de burgemeester, de heer Paillard, tevens de eigenaar van het kasteel d’Holly.

5.2 Sara Hudig: *In de ambulance van het Roode Kruis*

Het boekje *In de ambulance van het Roode Kruis* heeft Sara geschreven aan de hand van haar persoonlijke brieven aan haar familie. Zij had echter wel een specifiek lezerspubliek en doel voor ogen. In haar voorwoord schreef Sara: ‘deze regelen zijn niet zoo zeer bestemd voor mijne talrijke vrienden en bekenden,...,maar veeleer voor hen, die de kleinere plaatsen van ons land bewonende, met evenveel liefde hunne gaven voor het Roode Kruis uitreikten, zonder nogtans veel van de werkzaamheden dier Vereeniging te hooren. Ook schreef ik voor de milde gevers in onze Overzeesche Bezittingen, die zoo ruimschoots getoond hebben, dat het hun ernst was met het woord ons toegezonden: Verdubbelt uwe uitgaven en rekt op Indië.’¹³⁰ Sara wilde met deze publicatie een realistisch kijkje achter de schermen geven van zowel de werkzaamheden van de Rotterdamse ambulance als haar patiënten. Een weergave van de normale gang van zaken van vooral de vrouwenarbeid in de ambulance. Deze vrouwen kozen immers voor het verrichten van werk in de nabijheid van een slagveld, omdat zij zich geroepen voelden om de afhankelijke zieken met ‘rijk gevulde handen’ te verplegen.¹³¹

De werkzaamheden van de verpleegsters op de Rotterdamse ambulance vielen Sara vooral in het begin behoorlijk zwaar. Zij geeft in haar publicatie duidelijk aan dat zij en haar collega’s in eerste instantie erg moesten wennen aan hun nieuwe omgeving, werkomstandigheden en hun lijdende gewonden. Vooral met de pijn van de gewonde soldaten werd het verplegende personeel constant geconfronteerd. ‘Men legt, tusschen de kribben doorgaande zoo ligt de hand juist op een lichaamsdeel, dat bij minste aanraking den lijder een kreet van smart afperst. Dat gewent evenwel spoedig.’¹³² Daarnaast waren de nachten als wakers voor de verpleging erg vermoeiend. Dit had vooral als reden dat ’s nachts de gewonden het zeer zwaar hadden. In deze uren was het personeel

¹²⁹ Ibidem, inv.nr. 248, 27.

¹³⁰ S.M.E. Hudig, *In de ambulance van Het Roode Kruis*, voorwoord.

¹³¹ Ibidem, voorwoord.

¹³² Ibidem, 7.

voornamelijk bezig met het lijden te verminderen. Dit leed was voor Sara soms moeilijk te bevatten, waardoor ze het soms lastig van zich kon afzetten.

Deze betrokkenheid voelde Sara enkele malen zeer erg bij een jonge, gewonde soldaat. Deze jongen beschouwde ze dan bijna als een eigen zoon, met als gevolg dat zij de moederrol aannam.¹³³ In dergelijke gevallen trachtte Sara voornamelijk het gemis van moederliefde op te vullen door extra aandacht, warmte en liefde te geven. Na het overlijden van haar oogappel, haar lievelingspatiënt, informeerde zij hierover zijn moeder. Hierop ontving zij een brief terug van zijn moeder. ‘...dien antwoord op het bericht van zijn dood ontving. Bittere droefheid straalde daarin door, maar tevens zulk een stille onderwerping aan Gods wil, zulk een aandoenlijke dankbaarheid jegens degenen, die hem verzorgd hadden, dat het hart er diep door bewogen werd.’¹³⁴ Uit deze bewoordingen blijkt dat niet alleen de gewonden blij waren met de komst van het Rode Kruis, maar ook de ouders van de strijdende krachten, aangezien zij op die manier erop vertrouwden dat hun gewonde kinderen goed verzorgd werden.¹³⁵

Het werk van Sara bestond voornamelijk uit het verlichten van het leed van de gewonden en hun aandacht te schenken. Zo probeerde zij regelmatig een gesprek op gang te brengen met een van haar patiënten over onderwerpen, die de gewonde soldaten bezighielden. Haar werk had dus merendeels een verzorgende en onderhoudende functie. Naast deze vooral moederlijke taken hadden verpleegsters in de negentiende eeuw ook andere werkzaamheden. Zij behoorden immers ook over de vrouwelijke eigenschappen als onderdanigheid en trouw te beschikken. In de negentiende- eeuwse bourgeoisie behoorde een vrouw haar echtgenoot te steunen en zich binnenshuis te richten op het huishouden en de opvoeding van de kinderen.¹³⁶ De burgervrouw had voornamelijk een dienende rol binnen het huwelijk en de burgerlijke kringen. Deze dienende typering kwam ook in de medische wereld aan de orde. In het bijzonder tijdens operaties, aangezien in deze hoedanigheid verpleegsters een assisterende rol naast de arts hadden. Tijdens operaties waren zij de arts behulpzaam. Zij droegen zorg voor de operatie-instrumenten, maar hadden zelf geen noemenswaardige rol bij de operatie. Deze passieve rol was in de ogen van Sara ook geen probleem, aangezien zij meende dat op medisch gebied de gewonden niets tekort kwamen. De artsen waren opgeleid voor alle ziekten en konden hier hun kennis in de praktijk op loslaten. Voor de verpleegsters was een andere taak weggelegd. Zij hadden naast de dienende functie bij de arts ook de verzorgende taak bij de patiënten. Aan hen behoorden zij aandacht, liefde en warmte te geven, om op die manier het lijden te verminderen. Sara had met deze duidelijke taakverdeling geen problemen, aangezien zij meende dat op medisch gebied de patiënten niets tekort kwamen. De artsen waren opgeleid om de ziekten te behandelen, terwijl de verpleegsters hun intuïtie konden gebruiken om de patiënten te verzorgen. Zij zorgden voor ‘een vriendelijk woord, dat hem [de patiënt] bemoedigt en vertrouwen inboezemt, een geduldig luisteren naar zijne klagten, en

¹³³ Ibidem, 9.

¹³⁴ Ibidem, 23.

¹³⁵ Ibidem, 23.

¹³⁶ De Nijs, *In veilige haven*, 266.

een vast voornemen om niet de wonden te heelen [de artsen], maar ook de harten te winnen [de verpleegsters] behoort mede tot de medicijnen, waarvan een Ambulance moet voorzien zijn.’¹³⁷

In haar boek geeft Sara aan dat het personeel van het Rode Kruis wel enigszins op de hoogte was van de oorlogstoestand. De gewonden kwamen immers binnen vol verhalen over de gebeurtenissen op het slagveld. Helaas was deze informatie zeer beperkt, waardoor Sara in de eerste weken om meer informatie van het thuisfront vroeg. Doordat vervolgens de familie van Sara de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* waren zij meer op de hoogte van de gang van zaken. Haar eigen herinneringen heeft zij in dit boek gebundeld om op die manier iedereen die het Rode Kruis heeft geholpen te bedanken. Sara toont hiermee haar dankbaarheid voor hen en vooral voor haar eigen ervaring. Zij besluit haar publicatie dan ook met de woorden: ‘Heeft de oorlog diepe, onherstelbaar diepe wonden geslagen en het geluk van duizenden verwoest, het was zalig bij al die ellende, die smart, dien angst en die tranen, één enkelen droppel van troost en leniging te kunnen aanbieden. En bij menigen krijgsman, die met dank erkent, dat de geneeskundige hulp, de goede verpleging en de goede voeding in de Ambulancen ontvangen. Onder Gods zegen, de middelen tot zijn behoud waren, zal gewis de herinnering aan het Roode Kruis in zegening blijven.’¹³⁸

5.3 Anna Reynvaan: *Zuster Clara. Schetsen uit het leven eener verpleegster in een stedelijk gasthuis*

Het boek *Zuster Clara* schreef Anna in 1891-1892 als reactie op een publicatie van Dr. A. Aletrino. Deze schrijver liet in zijn boek de hoofdpersoon, zuster Bertha, verliefd worden op de dokter, met als gevolg dat er een affaire opbloeide. In zijn publicatie liet hij de zuster zo opgaan in haar liefdesleven dat zij dit belangrijker achtte dan haar werk, waardoor het laatste verwaarloosd werd. Uit deze publicatie geeft duidelijk weer wat het ideaalbeeld van de burgerdame uit de negentiende eeuw was. Immers ook Arnold Aletrino groeide op in de burgerlijke kringen.¹³⁹

In zijn roman verwoordde Aletrino zijn opvatting dat een beschaafde vrouw, zoals zuster Bertha, zich niet moest begeven binnen de ziekenverpleging. Dit zou een ongeschikte omgeving zijn voor een beschaafde vrouw. Immers deze openbare sfeer paste niet in het negentiende- eeuwse burgerideaal. Hierin heerste de opvatting van een strikte scheiding van levenssfeer tussen de twee seksen. De vrouw behoorde zich binnenshuis verdienstelijk te maken. Zij was hoofdzakelijk verantwoordelijk voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen, terwijl de man zich met name openbare functies bekleedde. In zijn fictieve verhaal liet hij deze visie over de vrouwenarbeid duidelijk doorschemeren. Hij legde de nadruk op de emotionele en gevoelige kant van de vrouw. In de persoon

¹³⁷ Hudig, *In de ambulance van Het Roode Kruis*, 10-11.

¹³⁸ Ibidem, 46.

¹³⁹ [www.inghist.nl/ Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/aletrino](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/aletrino) > geraadpleegd op 27-06-2008.

van zuster Bertha komt dit tot uitdrukking in het niet- functioneren als een voorbeeldige verpleegster. Zij liet zich leiden door haar gevoelens, waardoor zij haar eerste prioriteit, haar werk, vergat.

Dat de ziekenverpleging geen geschikte omgeving was voor burgerdames baseerde Aletrino op zijn eigen ervaringen. Hij was namelijk enige tijd werkzaam geweest in het stedelijke Binnengasthuis. Eerst als assistent en later als gemeentearts. In deze periode van zijn leven was hij getuige geweest van veel leed, waarnaar hij in zijn publicatie teruggrijpt. Hij had als man al grote moeite met de verzorging van de patiënten en meende dat dit voor de beschaafde patriciersvrouw nog wel erger moest zijn. Het leven van Aletrino werd vanaf deze tijd beheerst door een sombere, pessimistische levensvisie.¹⁴⁰ De publicatie van Aletrino beschikt dus evenals het boekje van Anna autobiografische elementen.

Omdat deze opvatting niet paste in de persoonlijke opvatting van Anna besloot zij te reageren in de vorm van haar boekje *Zuster Clara*. Het boek droeg Anna op aan Dr. Van Deventer met de woorden: ‘Aan U, met wien ik sinds jaren het voorecht had te arbeiden, tot bereiking van het ideaal, dat wij ons voor oogen hebben gesteld, draag ik in vriendschap deze regelen op.’¹⁴¹

In haar voorwoord gaf Anna duidelijk weer wat de reden van het boek was: ‘kan ik alleen verklaren, dat het mij een behoefte was, tegenover het beeld van zuster Bertha een ander beeld te stellen.’¹⁴² Ze meende dat de beschrijving in het boek *Zuster Bertha* niet de werkelijkheid weergaf. Anna was immers van mening dat Aletrino (1858-1916) het beeld schetste dat ‘het leven in een stedelijk ziekenhuis geen omgeving voor de beschaafde vrouw’ was.¹⁴³ Anna zag noodzaak om fel te reageren op het boek *Zuster Bertha*, aangezien deze publicatie in één slag dreigde te vernietigen wat de verpleegsters met moeite hadden bereikt. Anna was bang voor negatieve reacties en de daaropvolgende gevolgen van de ouders van meisjes uit de gegoede burgerij, die graag verpleegster wilden worden. Zijn woorden en opvattingen konden immers leiden tot bezwaren van de ouders, waardoor jonge vrouwen uit het burgerlijk milieu geen verpleegster wilden worden. Anna stelde dat zijn beschrijving zeer eenzijdig was en een onrealistische weergave van de werkelijkheid. Anna eindigt haar voorwoord: ‘Zuster Clara is een verzameling van kleine schetsjes, alle op waarheid gegrond, reeds bij verschillende gelegenheden vroeger geschreven, nu bij elkaar gevoegd en eenigszins omgewerkt. Mogen zij door hun eenvoudigheid den weg vinden tot het hart van allen, die lust en roeping gevoelen voor het werk der dienende liefde in en buiten het ziekenhuis!’¹⁴⁴ Uit deze woorden komt duidelijk naar voren dat het boekje voornamelijk autobiografisch is.

Zuster Clara geeft een beschrijving van het leven van Clara, een meisje dat de beslissing nam om zich aan te melden als leerling-verpleegster in een stedelijk gasthuis. Haar dagelijks leven als

¹⁴⁰ Ibidem

¹⁴¹ A.P. Reynvaan, *Zuster Clara. Schetsen uit het leven eener verpleegster in een stedelijk gasthuis*. (Amsterdam 1892), voorwoord.

¹⁴² Reynvaan, *Zuster Clara*, voorwoord.

¹⁴³ Ibidem, voorwoord.

¹⁴⁴ Ibidem, VI.

vrouw uit het beschaafde milieu, gaf haar niet de voldoening die zij zocht. Clara meende dat een dergelijke levensstijl leidde tot lusteloosheid en verveling. Haar vader was het met deze opvatting in eerste instantie niet eens. 'Hij zag daarin enkel een middel om eenige ledige uren zoek te brengen, en als zoodanig had het in zijn oogen geen waarde.'¹⁴⁵ Een vrouw moest geen filantropisch werk verrichten, maar zich vooral binnenshuis nuttig maken, totdat een geschikte huwelijkskandidaat zich aanwende.¹⁴⁶ De vader van Clara weet zijn dochter enige jaren te conformeren aan de burgerlijke normen en waarden. Het verlangen van Clara nam echter steeds meer toe. Dit kwam door de verhalen van ene zuster Louise, die Clara tijdens haar zomervakantie in Duitsland ontmoette.¹⁴⁷ Deze verpleegster vertelde in geuren en kleuren over haar arbeid bij het Witte Kruis. Deze ontmoeting resulteerde voor Clara in de sterke overtuiging, 'dat het frische, zuivere menschenliefde was geweest, die haar nieuwe vriendin had genoopt, zich aan dit werk der dienende liefde te wijden.'¹⁴⁸ Voordat Clara zich eveneens kon aanmelden bij het stedelijk gasthuis moest zij een lange strijd met haar familie voeren. De familie vond dat een vaste betrekking in een stedelijk ziekenhuis niet paste bij een beschaafde vrouw.

De sollicitatieprocedure was zwaar door de hoge eisen die aan een nieuwe verpleegster gesteld werden. Zij moest bereid zijn zich voor honderd procent te willen geven voor de patiënten en hun omgeving. 'maar zeer duidelijk, hoewel vriendelijk, had men haar te kennen gegeven, dat men, was zij eenmaal lid geworden van het groote huisgezin, aanspraak maakte op haar werkkraft, haar tijd, haar geheele persoonlijkheid met al haar gaven en talenten.'¹⁴⁹ Haar doorzettingsvermogen gaf de doorslag om zich aan te melden. De wens om een bepaald doel voor het leven te hebben, een roeping, leidde uiteindelijk tot haar aanstelling als leerling-verpleegster. Enkele maanden na haar aanstelling, in november, het jaar blijft onbenoemd, kon Clara beginnen aan haar nieuwe leven in het stedelijk gasthuis in Amsterdam.

De werkzaamheden van een leerling-verpleegster vielen Clara in eerste instantie zeer zwaar, vooral de nachtwake was een grote opgave. In het begin was zij zeer ontevreden over de omgeving en haar eigen onkunde. Zij moest hard werken en vroeg opstaan. Een groot verschil met haar oude leventje. Daarnaast was ook de omgeving een totaal andere dan thuis. Clara behoorde nu tot het grote gezin van het gasthuis, dat langzamerhand steeds groter werd en waar alles gezamenlijk werd gedeeld. Dit laatste was iets waar Clara erg aan moest wennen. 'Zij kon nu begrijpen, wat zuster Louise haar zoo dikwijls had gezegd: 'Ik kon soms zoo terugverlangen naar die uurtjes op de kleine eetkamer van V, waar we zoo gezellig konden leven, ons losmaken van de drukkende stilte der ziekenzaal en onszelf zijn in vroolijke uitgelatenheid.'¹⁵⁰ Echter haar doorzettingsvermogen en ijver maakten Clara tot een

¹⁴⁵ Ibidem, 11.

¹⁴⁶ Ibidem, 11.

¹⁴⁷ Ibidem, 12.

¹⁴⁸ Ibidem, 14.

¹⁴⁹ Ibidem, 29.

¹⁵⁰ Ibidem, 36.

goede verpleegster. Ook haar verlangen om waardering van de artsen was een drijfveer voor Clara om veel energie te stoppen in de colleges over de medische wetenschap. Zij trachtte alle colleges van de dokter bij te wonen.¹⁵¹

In deze periode maakte zuster Clara kennis met verschillende afdelingen binnen het gasthuis. Binnen korte tijd was zuster Clara een geliefde verschijning op verschillende afdelingen en onder het overige personeel. Door haar inzet en volharding maakte zij een grote ontwikkeling door als persoon, wat vooral gewaardeerd werd door de artsen en leidinggevenden. ‘Onze blijmoedige zuster was de naam, haar door de dokter gegeven, die met groote belangstelling den innerlijken tweestrijd der jonge pleegzuster had gevolgd, en wiens goedkeurende, aanmoedigende woorden, wiens schijnbaar los daarheen geworpen wenken niet weinig hadden bijgedragen tot de ontwikkeling en vorming van haar karakter.’¹⁵²

In een brief aan haar vriendin Dora, die ook verpleegster wilde worden, schrijft zuster Clara uitgebreid over haar ervaringen binnen het stedelijk gasthuis. Zij geeft duidelijk aan dat haar taken niet alleen leuk en makkelijk zijn, maar dat het ook hard werken was. Tevens maakt zij kenbaar dat zij meent dat haar werk niet geschikt is voor jonge meisjes.¹⁵³ Immers het leven van een verpleegster is in werkelijkheid toch anders, dan het beeld dat zij had toen zij zich aanmeldde. ‘men wordt niet bij intuïtie pleegzuster; men moet er toe gevormd worden.’¹⁵⁴

Zij was door haar werk zeer tevreden met haar leven en zij meende hierdoor een beter mens te zijn geworden. Als laatste geeft Anna, in de persoon van Clara, duidelijk aan dat er voor de verpleegster en gasthuizen nog veel moet veranderen in de toekomst, maar dat dit werk ook voor de beschaafde vrouw uitermate geschikt is. Ook haar hulp is welkom, echter alleen als zij bereid is zich volledig in te zetten voor de ziekenverpleging.¹⁵⁵

Zuster Clara was zeer tevreden over haar werk en was volledig toegewijd aan haar patiënten. Bij momenten van twijfel greep zij terug naar haar geloof, hoewel deze ook wel eens op de proef werd gesteld. Toen zij als eerste verpleegster werd, kreeg zij verantwoordelijk voor de zenuwafdeling van het gasthuis. Vooral in deze periode twijfelde zij regelmatig aan de steun van God aan de mensheid. Op de zenuwafdeling bevonden zich ernstig zwakke patiënten, die geheel afhankelijk waren van het verplegend personeel. Hierdoor werden haar werkzaamheden en plichten zwaarder. Meer dan daarvoor kreeg zuster Clara te maken met het leed van de patiënten. Desondanks trachtte zuster Clara vast te houden aan de overtuiging dat ‘’s mensen bestaan niet is overgelaten aan de luimen van een grillig noodlot, maar dat wijsheid en liefde de wereldorde besturen.’¹⁵⁶ Zuster Clara bleef overtuigd dat de wereld wel moest gestuurd worden door het noodlot.

¹⁵¹ Ibidem, 42.

¹⁵² Ibidem, 57.

¹⁵³ Ibidem, 58.

¹⁵⁴ Ibidem, 58.

¹⁵⁵ Ibidem, 60.

¹⁵⁶ Ibidem, 66.

Tijdens haar vakantie keerde zij voor enkele weken terug naar haar ouderlijk huis. Tijdens deze weken werd haar vader ernstig ziek. Door zijn ziekbed ging Clara nadenken over haar toekomst, haar carrière en ambities. Zij concludeerde dat zij de werkzaamheden in het gasthuis met plezier verrichtte, maar dat het niet haar einddoel was. ‘Hoezeer zuster Clara het leven in het ziekenhuis waardeerde, toch was in haar warm hart nog een groote behoefte aan zelfstandiger werkzaamheid, dan haar daar geboden werd.’¹⁵⁷ Zij zag haar toekomst niet in het ziekenhuis, maar verlangde naar onafhankelijke positie met meer verantwoordelijkheden en veelzijdigheid. Clara nam zich voor om, na het behalen van haar verpleegster examen van het Witte Kruis, te gaan solliciteren bij de wijkverpleging. ‘De gedachte “wijkzuster” te worden, van huis tot huis te kunnen gaan, hier om te verbinden, daar om te verbedden, elders weder om de moeder van het gezin behulpzaam te zijn bij het zware werk, dat haar krachten haar niet toelieten te verrichten, den dokter volgend op zijn schreden en verplegend hem te steunen bij zijn behandeling, te leven voor en in de huisgezinnen der armen, dit was het, wat zuster Clara toelachte, en met welgevallen kon zij aan de toekomst denken, die misschien haar ideaal verwezenlijken zou.’¹⁵⁸ Spoedig na haar examen, werd zij aangenomen als wijkverpleegster en sloeg een nieuwe richting in haar leven in. Zuster Clara keek terug op een mooie, indrukwekkende periode van haar leven, die haar gevormd had tot de verpleegster als persoon. ‘Met een gevoel van dankbare droefheid scheid ik uit deze omgeving, waar van kind ik mensch geworden ben.’¹⁵⁹

5.4 Anna Reynvaan: *Maandblad voor ziekenverpleging*

Anna Reynvaan richtte samen met Jeltje de Bosch Kemper het *Maandblad voor ziekenverpleging* op. Anna vervulde vanaf het bestaan van het maandblad de functie van redactrice en de Bosch Kemper werd benoemd tot voorzitter. Vanaf 1 september 1890 verscheen het eerste nummer van het maandblad. Anna schreef gedurende haar aanstelling meerdere artikelen over de ziekenverpleging. Helaas is moeilijk te achterhalen aan welke nummers zij een bijdrage heeft geleverd.

In november 1891 schreef Anna een artikel met de titel: ‘*Hoe de Nederlandse vrouw haar taak als ziekenverpleegster opvat.*’¹⁶⁰ Hierin schonk zij aandacht aan de verschillende opinies over en onder de Nederlandse vrouw in de ziekenverpleging. Zij hoopte met dit opstel het publieke debat te voeren. Daarnaast was het de wens dat ‘en wie of dit opstel geen aanleiding geeft tot eene wisseling van gedachten, die de ziekenverpleging ten goede komt.’¹⁶¹

In het artikel gaf Anna aan dat de meningen zeer verdeeld waren over de positie van de vrouw in de verpleging, vooral ten aanzien van de mannelijke patiënten. Binnen de samenleving bleek namelijk dat er vooroordelen bestonden over verzorging van mannelijke patiënten door vrouwelijke

¹⁵⁷ Ibidem, 68.

¹⁵⁸ Ibidem, 69.

¹⁵⁹ Ibidem, 77.

¹⁶⁰ A.P.Reynvaan, ‘Hoe de Nederlandse vrouw haar taak als ziekenverpleegster opvat.’ in: *Maandblad voor ziekenverpleging*, jaargang 1, november 1891, 8-10.

¹⁶¹ Ibidem, 8.

verpleegsters. Anna was van mening dat er geen onderscheid moest worden gemaakt in de verzorging van patiënten door mannelijk dan wel vrouwelijk personeel. ‘Het zoude onjuist zijn, om hier tot maatstaf te nemen het vooroordeel van sommige lijdens, om door vrouwen verpleegd te worden.’¹⁶² Anna achtte dit als een zeer verouderd vooroordeel, doordat ten tijde van oorlog juist vaak beroep werd gedaan op vrouwelijke hulp. Zij maakte echter wel een duidelijk onderscheid met buitenlandse hospitalen. Zij gaf in haar artikel aan, dat in het buitenland de omgang tussen mannelijke patiënten en hun vrouwelijke verpleegsters en zedelijkheid misschien niet volgens de algemene normen en waarden werd gehandeld, maar dat hier in Nederland geen sprake van was.

De vraag tot op welke hoogte de verpleegsters de mannen konden verzorgen met het oog op zedelijkheid brengt Anna eveneens aan bod. Zij meende dat deze beslissing afhankelijk was van de omstandigheden. Wanneer de verpleegster, evenals de patiënt, er geen problemen mee had, voorzag Anna geen problemen. Het was dus afhankelijk van de omstandigheden en/of personen in kwestie. Anna maakte wel de kanttekening voor met name de jonge verpleegsters: ‘doe liever te weinig dan te veel, wees flink, weet te handelen, maar wees nimmer overmoedig.’¹⁶³ Te assertief handelen kon immers schade opleveren, wanneer het eigenlijk niet nodig was.

Opmerkelijk is dat Anna zich in deze passage vooral richt op de jongere dames in de verpleging. Immers ook Sara Hudig was openhartig over haar opvatting wat betreft jonge meisjes in dit vak. Gezien het feit dat Anna hier ook de aandacht kort op richtte, kan verondersteld worden dat beide dames de verpleging vooral een beroep achten voor de wat oudere, ervaren dames. In het geval van Sara komt hier ook nog de roeping bij kijken, maar bij Anna is vooral de ervaring, de opleiding en het verlangen om het lijden van de zieken en armen te verzachten een belangrijke extra maatstaf voor het vak verpleegster. Daarnaast bracht Anna ook het vraagstuk van bekwaam handelen aan de orde. Zij meende dat de verpleegsters moesten handelen, zoals hen was aangeleerd. Hiermee zouden zij de beste resultaten boeken bij de patiënten en zichzelf.

De arbeid die de verpleegster verrichtte kon soms erg schokkend en ‘minder beschaafd’ zijn dan voor een Nederlandse vrouw gepast was. Dit was echter volgens Anna het risico van het vak. Immers de patiënten lijden zowel lichamelijk als geestelijk, waardoor ruwe en onkuise uitingen hen werden vergeven.¹⁶⁴ Volgens de publieke opvatting zouden dergelijke situaties niet mogen voorkomen, maar Anna achtte deze mogelijkheid aanwezig. Toch was zij overtuigd dat de verzorging van patiënten, die de zedelijkheid niet in acht hielden, beschouwd moest worden als een deel van de roeping van de beschaafde vrouw, om ‘de armen en verwaarloosden, zoo vaak miskenden lijder’ te helpen.¹⁶⁵ Anna gaf in haar artikel aan, dat de ziekenverpleging niet alleen zat te wachten op goedgehartige en vooral geduldige personen, maar ook blij was met dames met minder ervaring uit de bourgeoisie. Zij zei hierover: ‘juist de invloed van de beschaafde vrouw kan in die kleine

¹⁶² Ibidem, 8.

¹⁶³ Ibidem, 8.

¹⁶⁴ Ibidem, 9.

¹⁶⁵ Ibidem, 9.

maatschappij, in dat gestichtsleven zoo onnoemelijk veel ten goede werken, haar zieke als no.1, zichzelf slechts als no. 2 beschouwende, vol toewijding, vol geestdrift, wakende en wachtende, is zij de ware engel der vertroosting, ook daar waar het schoonste wat de mensch bezit, zijn geest tijdelijk of voor immer aan banden is gelegd.¹⁶⁶ Reynvaan schonk ondermeer aandacht aan de langzaam opkomende opvatting dat menig medicus van mening was, dat ‘in de handen der beschaafde vrouw en in de hare ook uitsluitend de toekomst der zieken-verpleging ligt.’¹⁶⁷ De verpleegster uit de burgerlijke kringen zou immers een positieve wending kunnen geven aan deze omgeving. Haar beschaafdheid kon zij uitdragen op de andere personeelsleden en de patiënten. Door de komst van de beschaafde vrouw zou in de ziekenzaal de beschaafdheid de overhand kunnen krijgen. Het onbeschaafde, het ruwe en het geweld zou met de tijd verdwijnen.

Anna trachtte aan de hand van haar artikel de verpleegsters aan te zetten tot discussie over de zwakke punten betreffende de verpleging van mannen. Zij moesten zich niet afhankelijk opstellen ten opzichte van de arts en ook niet ten opzichte van de mannelijke patiënten. De taken die zij opgedragen kregen van de dokter zouden zij zo goed mogelijk trachten uit te voeren. De hulp van een medicus was immers niet altijd noodzakelijk. De verpleegster diende op te treden als ‘flinke Hollandsche vrouw wetende wat haar te doen staat.’¹⁶⁸ Vastberaden en kordaat handelen was noodzakelijk voor de verpleegster, aangezien haar werkzaamheden en hetgeen zij zei wet was.

Uit zowel dit artikel als uit latere publicaties kwam het grote enthousiasme van Anna voor haar vak aan de orde. Zij leefde daadwerkelijk voor de ziekenverpleging. Van 1890 tot 1895 vervulde Anna de functie van eindredactrice. Haar verdiensten binnen de ziekenverpleging resulteerde uiteindelijk tot de benoeming tot erelid.

5.5 Deelconclusie

Sara Hudig lijkt in haar boek zeer openhartig te schrijven over de werkzaamheden van de Rotterdamse ambulance, haar persoonlijke ervaringen en de omstandigheden in de omgeving van het slagveld. Wanneer er echter een vergelijking wordt getrokken met de persoonlijke brieven lijken er toch enkele aspecten af te wijken. In de brieven naar haar familie beoordeelde Sara de omstandigheden bij aankomst en de heersende ellende in Sédan zeer scherp. Haar kritiek is hard en duidelijk. Het is opmerkelijk dat een burgerdame zich in die mate uitliet over dergelijke zaken. Politiek en openbare zaken waren echter meer mannenzaken. Dames uit de burgerlijke kringen diende zich vooral bezig te houden met werkzaamheden binnenshuis en de openbare functies in handen van de heren te laten. Toch werden de brieven van Sara gepubliceerd in het boek *In de ambulance van Het Roode Kruis*. Opvallend is dat de beschrijvingen hier genuanceerder zijn. Haar manier van schrijven lijkt ‘politiek correct’. Dit laatste kan verondersteld worden, aangezien uit de bronnen in het familiearchief blijkt dat

¹⁶⁶ Ibidem, 9.

¹⁶⁷ Ibidem, 9.

¹⁶⁸ Ibidem, 9.

ook de koningin, en hoogstwaarschijnlijk ook andere prominente personen, haar boek hebben gelezen en hier vol lof op reageerden.

De brieven van Sara en haar boek *In de ambulance van Het Roode Kruis* beschikken over grote overeenkomsten, die zijn te verklaren uit het feit dat het schrijven van de brieven in eerste instantie een privaat doel had, dat vervolgens werd aangewend om een groter publiek te informeren over de werkzaamheden van het Nederlandse Rode Kruis op buitenlandse locaties. Daarnaast gaf deze publicatie ook de taken van verpleegsters weer. Deze verklaring leidt mogelijk ook tot onderscheid in de geschriften, doordat de publicatie vooral een positief verhaal aan de lezers moest vertellen. In de hoop dat in de toekomst het Nederlandse Rode Kruis nog meer hulp kon ontvangen in de vorm van donaties. Daarnaast maakte een positieve beoordeling het voor meer vrouwen in de toekomst interessant én mogelijk om deel te (mogen) nemen aan dergelijke expedities.

De publicaties van Anna Reynvaan zijn enkel geschreven met een publieke doelstelling. Immers het boek *Zuster Clara* was een directe reactie op de scherpe opvatting van Dr. Aletrino, die meende dat verpleegsters geen positieve bijdrage konden leveren aan de ziekenverpleging. Zij werden immers enkel verliefd op de artsen en hielden hen en zichzelf vervolgens van het werk. Daarnaast was een gasthuis geen geschikte omgeving voor een beschaafde vrouw. Het lijden van de patiënten had de auteur Aletrino, als man, eerder zwaar getroffen. Met deze negatieve ervaring was hij ervan overtuigd dat een dergelijke omgeving een slechte uitwerking zou hebben op de gemoedstoestand van een vrouw. Naar zijn optiek diende een vrouw zich vooral te richten op de ‘veilige’ en oorspronkelijke vrouwentaken binnenshuis. De toekomst van de verpleegster werd door Dr. Aletrino in kwaad daglicht geplaatst door zijn veronderstellingen. Om dit te weerleggen reageerde Anna met haar min of meer autobiografische boek *Zuster Clara*.

Met het artikel ‘*Hoe de Nederlandse vrouw haar taak als ziekenverpleegster opvat*’ wilde Anna het publieke debat, over de taken van de verpleegsters en haar misvattingen, aanwakkeren. Het vooroordeel bestond dat het ongepast was voor mannelijke patiënten om zich te laten verzorgen door vrouwelijk verplegend personeel. Dit behoorde echter ook tot hun taken. Anna gaf duidelijk te kennen dat ook vrouwen uitermate geschikt waren voor de ziekenverpleging, ook al werd dit niet altijd gewaardeerd. Dergelijke opvattingen werden door Anna als zeer verouderd beschouwd. Door haar artikel wilde zij uiteindelijk ook de verpleegsters aansporen zich niet te laten kennen en te volharden in hun werkzaamheden.

Sara Hudig geeft in haar beide publicaties aan dat haar werk als verpleegster vooral toe te schrijven was aan intuïtie. Zij wilde immers graag het leed van de gewonde soldaten in de Frans-Duitse oorlog verzachten. Door zich aan te sluiten bij de Rotterdamse ambulance werd dit mogelijk. De vrouwelijke roeping van kwam ter vervulling tijdens haar verblijf in La Chapelle. Bij Anna Reynvaan komt daarentegen duidelijk tot uiting dat zij vrouwelijke intuïtie niet als basis zag voor het beroep van verpleegster. Zij meende dat de opleiding tot verpleegster leiden tot kunde en kennis op medisch gebied. Ondanks dat verpleegsters nog niet beschikten over alle kennis in de medische wereld

zag Anna voor vrouwen een belangrijk aandeel weggelegd in de ziekenverpleging. De vrouwelijke roeping lijkt ten tijde van Anna langzamerhand minder van belang te zijn, in vergelijking tot opleiding en ervaring, maar is wel degelijk het belangrijkste verschil tussen beide dames.

6 Slotbeschouwing

In deze master thesis heb ik mij verdiept in het leven van twee dames uit de negentiende- eeuwse gegoede burgerij. Geen twee gewone dames, maar twee vrouwen, die ondanks een duidelijk burgerideaal hun eigen keuzes maakten.

Om een antwoord te kunnen formuleren voor mijn vraagstelling heb ik eerst getracht een duidelijk beeld te krijgen over het begrip gender, het separate spheres- model, de vrouwen in de negentiende- eeuwse bourgeoisie en uiteraard de ziekenverpleging. Aan de hand van de heersende opvatting op die gebieden kan beoordeeld worden in hoeverre de keuzes van Sara Hudig en Anna Reynvaan afwijkend waren van het door hun burgerlijke milieu opgelegde rolpatroon.

Dat er een duidelijk sekseonderscheid heerste in de negentiende eeuw kan niet worden ontkend. Immers jongens en meisjes werden in de burgerlijke kringen al van jongs af aan vertrouwd gemaakt met hun bestemming op latere leeftijd. Dat er sprake is van zowel biologische als sociaal- culturele verschillen kan eveneens niet worden ontkend. Eind achttiende eeuw ontstond de tendens van strikt gescheiden werelden voor mannen en vrouwen met passende mannelijke dan wel vrouwelijke taken. Deze verschuiving had tot gevolg dat vrouwen zich terugtrokken in de privésfeer van het huiselijke leven en de mannen zich in het bijzonder in de publieke sfeer manifesteerden. Hoewel het separate spheres- model niet gebaseerd is op de Nederlandse samenleving, kan het wel op Nederland worden toegepast. De levens van de Engelse, Franse en Nederlandse bourgeoisie leken namelijk wel degelijk op elkaar. In verschillende negentiende en twintigste- eeuwse literatuur werd namelijk het algemene beeld geschetst over hoe patriciersvrouwen zich binnen de maatschappij dienden te gedragen. De nadruk lag hier echter vooral op het ideaalbeeld in plaats van op de werkelijkheid.

Eind negentiende eeuw kwam het idee van gescheiden werelden op losse schroeven te staan, toen ook steeds meer burgerdames zich in de publieke sfeer begaven. Waar dit volgens de heersende opvatting ongeoorloofd was, bleken er toch uitzonderingen te zijn. Ook dames uit de gegoede burgerij mochten zich in het openbaar verplaatsen, zolang zij zich nuttig maakten voor de samenleving. Vrouwen mochten zich dan in ‘eigen kring’ begeven óf liefdadigheid verlenen aan de ‘behoefte medemens’. Ondanks deze uitzondering op de heersende regel bleven de kerntaken van mannen en vrouwen in de bourgeoisie hoog in het vaandel staan. Naast het fysieke onderscheid kreeg het concept gender meer toepassing. Laat in de twintigste eeuw werd er een constructie ontwikkeld door wetenschappers, waardoor het sociaal- culturele onderscheid tussen mannen en vrouwen beter bruikbaar werd. Onder anderen door Joan Scott en Maria Grever werden handvatten geboden om dit begrip hanteerbaar te maken. De duidelijke driedeling van Grever maakte het begrip gender voor mijn onderzoek bruikbaar. De drie verschillende genderniveaus - het individuele, structurele en symbolische niveau - zijn in mijn master thesis het kader gebleken voor wat binnen het negentiende- eeuwse burgerideaal aanvaardbaar en onaanvaardbaar was. Door de levens van Sara Hudig en Anna

Reynvaan en tevens hun keuzes te toetsen aan de heersende burgernormen en –waarden hoopte ik een antwoord te vinden op mijn probleemstelling.

Het burgerideaal vormt de leidraad voor het heersende verwachtingspatroon voor zowel mannen als vrouwen. Dat vrouwen een andere bestemming hadden mannen werd al vroeg duidelijk. Dochters werden in de burgerlijke kringen al anders opgevoed dan zonen. Heerste er nog gelijkheid tijdens de jaren van lager onderwijs, daarna vond een strikte scheiding plaats. Burgermeisjes werden verder thuis onderwezen door moeder of gouvernante. Hier kregen zij onderricht op voornamelijk huishoudelijk en opvoedkundig gebied, aangezien dat de kerntaken van vrouw waren. Hun vizier was gericht op de private sfeer als huiselijk bestuurster en moeder. Jongens kregen daarentegen een verdere opleiding gericht op het bekleden van openbare, maatschappelijke functies. Zij zouden in de toekomst kostwinner en pater familias worden.

De adolescentieperiode van jonge dames, waarin zij aanzienlijk minder bewegingsvrijheid kregen in vergelijking tot jongemannen uit de burgerij, was vervolgens volledig gericht op het vinden van een geschikte huwelijkskandidaat. Tijdens (in-)formele, georganiseerde avondjes in bourgeoisiekring konden ouders en kinderen zich oriënteren op de huwelijksmarkt. Vanaf de leeftijd van achttien jaar kon een jongedame uitvliegen naar, bij voorkeur, eveneens een vooraanstaande familie.

Sara Hudig en Anna Reynvaan behoorden ook tot deze meisjes die opgroeiden volgens het burgerideaal. Zij werden al vanaf jonge leeftijd klaargestoomd om later een beschaafde moeder en echtgenote te worden. Desondanks kunnen zij als pioniersters van de negentiende-eeuwse emancipatie van vrouwen en dus ook van hun eigen klasse worden beschouwd. Zij kozen op latere leeftijd niet voor het leven binnenshuis, maar juist voor verantwoordelijke functies in de openbare sfeer. Door het feit dat zij geen geschikte levenspartner hadden ontmoet, kregen zij door een ongehuwde status slechts drie toekomstperspectieven. Ofwel konden dergelijke dames inwonend blijven bij een familielid, of zij werden huishoudster in het ouderlijke gezin, of ze gingen zelfstandig wonen. Sara koos de laatste mogelijkheid, terwijl Anna hulp bood in het ouderlijk huis. Tot op dit moment in hun leven voldeden beide vrouwen aan het verwachtingspatroon, maar het huiselijke leventje bleek niet aan hen besteed. Zij besloten een andere richting in te slaan toen vanaf halverwege de negentiende eeuw de visie op de ziekenverpleging sterk vernaderde. Aanvankelijk was in deze periode de ziekenverzorging in de handen van (ex-)prostituees, zwervers en vrouwen uit de lagere kringen. Dit verplegende personeel zorgde voor slechte omstandigheden binnen de ziekenzorg, omdat zij hun eigen welzijn boven die van de patiënten plaatsten.

Medio negentiende eeuw werd besloten tot professionalisering van de ziekenverzorging, met als gevolg dat de Wet Uitvoering Geneeskunde (WUG) werd ingevoerd. Daarnaast werd de verpleging aangepakt. Het werk van verpleegster werd belangrijker geacht, waardoor er vraag ontstond naar nieuw, beter en vooral beschaafder personeel. Tot dat moment waren patriciersvrouwen bijna niet zichtbaar in het openbare leven, maar langzamerhand ontstond de tendens dat de verzorgende taak die

vrouwen binnenshuis vervulden ook ter inspiratie kon zijn voor zorg in het openbaar.¹⁶⁹ De nieuwe voorwaarden voor de verpleging waren slechts van toepassing op deze dames uit de bovenlaag van de bevolking, waardoor ook zij de ‘behoefte medemens’ de helpende hand konden bieden. Het Witte Kruis droeg vanaf 1875 de zorg voor de opleiding tot beschaafde en bekwame leerling-verpleegsters. Ook het Rode Kruis werd in dezelfde periode opgericht, maar had een ander doel. Zij had als doelstelling de oprichting van een organisatie van vrijwilligers, die bereid waren zich in te zetten bij de verzorging van gewonde en zieke soldaten ten tijde van oorlog. Drie jaar na oprichting konden gemeenten ook afdelingen oprichten met eveneens vrouwenafdelingen. Vooral in Rotterdam vond deze nieuwe afdeling gretig aftrek bij de dames uit de gegoede burgerij.

Sara en Anna waren twee opmerkelijke vrouwen in hun tijd. Zij waren immers van mening dat hun toekomst in de ziekenverpleging lag. Sara besloot in 1870 als verpleegster mee te gaan op de Rotterdamse ambulance van het Rode Kruis richting het slagveld in Sedan. Anna wilde eveneens deelnemen aan de Frans- Duitse oorlog, maar kreeg hiervoor geen toestemming van haar vader. Desondanks kan zij ook als een pionierster van de verpleging worden betiteld, want negen jaar later, in 1879, kreeg zij eindelijk toestemming van haar vader om de opleiding tot verpleegster te gaan volgen in Amsterdam. Beide keuzes lijken grensoverschrijdende levensbeslissingen binnen de burgerlijk kringen. Maar we moeten ons wel realiseren dat vanaf 1843 de ziekenverpleging nog lange tijd als een charitatieve, ‘filantropische’ aangelegenheid werd beschouwd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd de professionalisering krachtig ter hand genomen, onder anderen door Jeltje de Bosch Kemper

De beslissing van zowel Sara als Anna lijkt dus wel én niet te passen in de traditionele lijn van de bourgeoisie. Beiden kozen voor een leven in de ziekenverpleging en schreven bewust dan wel onbewust hun ervaringen op papier. Sara berichtte, tijdens haar verblijf op de Rotterdamse ambulance, in brieven haar familie over haar werkzaamheden, ervaringen en omstandigheden in de omgeving van het slagveld. Haar brieven waren enkel bedoeld voor intimi, waardoor hierin scherpere kanttekeningen werden gemaakt. In het later verschenen boek *In de ambulance van Het Roode Kruis* werden dezelfde aantekeningen en brieven gebruikt, maar zijn de beschrijvingen over hetzelfde werk veel genuanceerder. Haar manier van schrijven lijkt ‘politiek correct’, omdat hier een groot lezerspubliek voor ogen was. Deze lezers moesten immers goed gestemd worden over de buitenlandse expedities van het Rode Kruis, zodat zij ook in de toekomst bereid waren om giften te doen. Daarnaast gaf de publicatie van Sara ook de taken van verpleegsters weer. Een positieve beoordeling kon in dit geval leiden tot een toename van het aantal, voornamelijk welgestelde dames, in de verpleging.

De publicaties van Anna waren in tegenstelling tot die van Sara alleen met een publiek doel geschreven. Haar boek *Zuster Clara* was een directe reactie op de scherpe opvatting van Dr. Aletrino,

¹⁶⁹ Van Drenth A. en De Haan F., *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam University Press Amsterdam 1999), 88.

die meende dat de ziekenverpleging geen geschikte plek was voor vrouwen uit de gegoede burgerij. Deze dames waren, in zijn ogen, niet opgewassen tegen de erbarmelijke omstandigheden en het leed van de patiënten. Hij onderstreepte het oorspronkelijke burgerideaal, waarin vrouwen zich vooral richtten op de ‘veilige’ vrouwentaken binnenshuis. Om de negatieve reactie van Dr. Aletrino te weerleggen, reageerde Anna met haar min of meer autobiografische boek *Zuster Clara*.

Haar artikel ‘*Hoe de Nederlandse vrouw haar taak als ziekenverpleegster opvat*’ had eenzelfde soort lading, want ook hier trachtte Anna de heersende misvattingen van de verpleging tegen te gaan. Anna viel voornamelijk over het vooroordeel dat het ongepast was dat verpleegsters mannelijke patiënten zouden verzorgen. Immers ook deze bevolkingsgroep, de man, behoorde tot hun patiënten. Door haar artikel wilde zij de verpleegsters aanmoedigen om hun taken te volharden.

Voor de keuze van een leven in het openbare leven hadden beide vrouwen ieder een eigen reden. Sara geeft immers in haar beide publicaties aan dat zij haar werk als een vrouwelijke roeping zag. Haar ongehuwde en moederloze status projecteerde zij op de vooral jonge, gewonde soldaten. Intuïtie was in haar werk als verpleegster een belangrijke leidraad. Anna meent in haar publicaties totaal het tegenovergestelde. Zij wilde vooral het leed van de zieken verzachten. Door haar opleiding als verpleegster zag Anna niet haar vrouwelijke intuïtie als basis voor het beroep van verpleegster, maar de kunde en kennis. Haar doorzettingsvermogen, doortastendheid en moed hebben haar uiteindelijk in de gelegenheid gebracht om zich helemaal op te werken tot adjunct- directrice, redactrice van het *Maandblad voor de ziekenverpleging* en een zeer gewaardeerd persoon binnen de ziekenverpleging.

In eerste instantie ging ik er, voorafgaand aan mijn onderzoek, van uit dat de keuzes van Sara en Anna sterk rolafwijkend waren voor de negentiende- eeuwse normen en waarden binnen de gegoede burgerij. Hun beslissing om als ongehuwde vrouw te gaan werken als verpleegster was in die periode zeer opmerkelijk. Immers weinig dames namen zichtbaar deel aan het publieke leven. Dit was voornamelijk voorbehouden aan mannen. Uit onderzoek is echter gebleken dat vanaf halverwege de negentiende eeuw het geoorloofd was voor (patriciërs-)vrouwen zich in het openbaar te manifesteren, wanneer dit liefdadigheid betrof. Door de ontwikkelingen in de ziekenverpleging werd ook werk in deze sociale sector benaderd als een charitatieve aangelegenheid. Immers op deze manier werd vrouwenarbeid binnen de bourgeoisie gelegitimeerd. Ook Sara en Anna besloten hun ‘behoefte medemens’ te helpen, waardoor hun werk voldeed aan de tendens van het zich, als welgestelde vrouw, nuttig maken in de samenleving.

Uiteindelijk is de conclusie dat het optreden van Sara Hudig en Anna Reynvaan in de publieke sfeer weliswaar vanuit ons huidig perspectief eerder rolbevestigend dan als rolafwijkend kan worden beschouwd, maar vanuit de leefwereld en de mentaliteit van de negentiende eeuw is het optreden van beide vrouwen grensoverschrijdend geweest. Deze pioniersters in de ziekenverzorging hebben immers bijgedragen aan de professionalisering van het beroep van verpleegsters. En misschien zijn ze ook voor andere jonge vrouwen een rolmodel geweest.

Bronnen en literatuur

Lijst van Archivalia

Gemeentearchief Rotterdam

Familiearchief Hudig, toegangsnummer 412.01:

Inv. nr. Inleiding

212, bulletin 11 en 12

244 Ingekomen brieven

245 Stukken betreffende het kapitaal in het Grootboek der Nationale Werkelijke Schuld

248 Brieven aan haar familie (Sara Hudig)

262 Aantekeningen en afschriften van stukken betreffende het uitzenden van de Rotterdamse Ambulance naar La Chapelle in 1870

Archief Hudig en Veder N.V., toegangsnummer 271.01:

Inv. nr. Inleiding

Archief Nederlandse Rode Kruis, afdeling Rotterdam, toegangsnummer 97:

Inv. nr. Inleiding

1 Notulen 1 aug. 1870-27 april 1890, 1870-1890

3 Ingekomen stukken; 22 aug. 1870-2 nov. 1877, 1870-1877

5 Uitgaande brieven; 11 aug. 1870-26 febr. 1881, 1870-1881

32 Notulen, 6 aug. 1870-27 sept. 1917

Adresboeken, 1833 tot en met 1888

Bevolkingsregister

Burgerlijke Stand

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging Amsterdam

Archief biografische map: Anna Reynvaan

Inv. nr 1627 Anna Reynvaan

Stadsarchief Amsterdam

Familiearchief van de Poll

Inv. nr. 3.1.1.1.1. ev. en 302 p. 142 (folio 71v) nr. 8 Familiegegevens

3.1.1.1.1.9 Familiegegevens

3.1.1.1.1.11 Familiegegevens

Literatuur

- Aerts R., 'Alles in verhouding. De burgerlijkheid van Nederland.' in: Aerts R. en Te Velde H. (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kok Agora, Kampen 1998), 272-300.
- Alsop R., *Theorizing gender* (Cambridge 2003)
- Baggerman A. en Dekker R., 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven.' in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) nr.4, 3-22.
- Van Balen J. en Burger M., 'De emancipatiebeweging tussen 1870 en 1919.' in: Brandt Corstius L., *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de negentiende eeuw* (Frans Halsmuseum Haarlem 1981), 90-93.
- Bischoff C., *Frauen in der Krankenpflege. Zur entwicklung von frauenrolle und frauenberufstätigkeit im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt/Main 1984)
- Bilderdijk K.W., 'Vrouwenbestemming.' in: Bilderdijk K.W., *Poezy* (Rotterdam 1820)
- Blok J., 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw.' in: Aerts R. en Te Velde H. (red.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kok Agora, Kampen 1998), 123-156.
- Brandt Corstius L., 'Ledige uren.' in: Brandt Corstius L. e.a., *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19^e eeuw* (Frans Halsmuseum Haarlem 1981), 121-128.
- Van Brink- Poort M., *Anna Reynvaan. 100 jaar verpleegstersopleiding*, AO '79 no. 1764 (Lelystad 1979)
- Callahan M., *The harbour barons : political and commercial elites and the development of the port of Rotterdam, 1824-1892*, (Princeton (NJ) 1981)
- Cranny- Francis A. (red.), *Gender studies. Terms and debates* (New York 2003)
- Van Dam C. Hzn H.H., *Nederland's Patriciaat. Rotterdamsche geslachten*, A° 1925, jaargang 15.
- Van Dam C. Hzn H.H., *Nederland's Patriciaat. Rotterdamsche geslachten*, A° 1967, jaargang 53.
- Dane C., *Geschiedenis van de ziekenverpleging* (Lochem 1991)
- Davidoff L. and Hall C., *Family fortunes: men and women of the English middle class 1780-1850* (London 1987)
- Dieteren F., 'What's in a name? Vrouwen- of Gendergeschiedenis' in: *Kleio* 40 (1999), 20-23

- Fritschy W., 'Beelden en werkelijkheid van vrouwen' in: W. Fritschy en J. Toebe (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland; staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1998)
- Van Gemert V. en Spijker T., *Verdichtsel en werkelijkheid: een verkennende studie van de ambivalentie ten opzichte van zorgen en verzorgen in de verpleging* (Lochem 1982)
- Grever M., 'Gender als analytische categorie voor historisch onderzoek', *Blokboek Gendergeschiedenis KU- Nijmegen* (Nijmegen 2000), 6-16.
- Grever M., 'Van landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, Gender en Nederland', *Groniek* 36 (2002), dubbelnummer 158/159 'Het politieke lichaam. Beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de politiek, 131-150.
- Grever M. en Waaldijk B., *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Stichting Beheer IISG/ IIAV Amsterdam 1998)
- Ter Haar J., *Altijd, overal, iedereen. Het Nederlandse Roode Kruis 100 jaar* (Nijkerk 1964)
- Hudig S.M.E., *In de ambulance van het Roode Kruis* (Rotterdam 1871)
- Janssens A., 'De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat.' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998), 258-280.
- Jansz U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Van Gennep, Amsterdam 1990)
- Kloek J. en Mijnhardt W., *1800 Blauwdrukken voor een samenleving* (Sdu Uitgevers Den Haag 2001)
- Landes J.B., *Women and the public sphere. In the age of the French revolution* (Cornell University Press, New York 1988)
- Laqueur T., *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, Mass. and London 1990)
- Laqueur T., 'Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology' in: Gallagher C., *The Making of the Modern Body. Sexuality and Society in the Nineteenth Century* (California 1987), 1-41.
- Van Lieburg M.J., *Uit de medische stadsgeschiedenis van Rotterdam. XXIV. De opkomst van de Protestants- christelijke Ziekenhuizen te Rotterdam* (Rotterdam 1984)
- Van der Meij- de Leur A.P.M., *Van olie en wijn. Geschiedenis van verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg.* (Utrecht/Antwerpen 1989)
- Mercx R.J.M., *De verpleegafdeling in sociaal- historisch perspectief* (Eindhoven 1971)
- Meyboom Zr. F., *Grepen uit de geschiedenis van zorgen en verzorgen* (Amsterdam 1970)
- De Nijs T., *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001)
- Pompe K.M., *Familie Hudig 1633-1993* (Rotterdam 1993)
- Reynvaan A.P., 'Hoe de Nederlandse vrouw haar taak als ziekenverpleegster opvat', *Maandblad voor ziekenverpleging*, jaargang 1, november 1891.

- Reynvaan A.P., *Zuster Clara. Schetsen uit het leven eener verpleegster in een stedelijk gasthuis.* (Amsterdam 1892)
- Stokvis P., *Het intieme burgerleven: huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005)
- Vickery A., *The gentleman's daughter; women's lives in Georgian England* (Yale University Press, New haven/ London 1998)
- Van Vliet L., *'Eene losse, uithuizige, stoute meid': de gescheiden leefwereld van vrouwen en mannen uit de gegoede burgerij van het achttiende- eeuw Nederland in Sara Burgerhart* (Rotterdam 2005)
- De Waard A.S., *Adresboek van Rotterdam 1847* (Rotterdam 1847)
- De Waard A.S., *Adresboek van Rotterdam 1880* (Rotterdam 1880)

Bijlagen

*Secretariaat
Nº 466.
(Met 5 bijl.)*

's Gravenhage, 28 Augustus 1870.

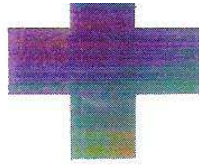
Het Hoofd-Comité der Nederlandsche Vereeniging tot het verleen
hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog, heeft de eer U hie
te zenden :

- 1º. Het Diploma der erkenning van Uw Comité als Afdeeling der Ne
landsche Vereeniging;
- 2º. een exemplaar der Statuten der Vereeniging;
- 3º. een exemplaar van het Reglement van orde van het Hoofd-Comité;
- 4º. een afschrift van de Bepalingen omtrent het geldelijk beheer van
Hoofd-Comité.

*5. Een extract uit Kon. besluit van 1861
1867. 1867.*

De Voorzitter van het Hoofd-Comité,

De Secretaris,

Het Hoofd-Comité der Nederlandsche Vereeniging
tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde Krijgsglieden in
tijd van oorlog, ingesteld bij 's Konings besluit van 19 Julij 1867, N° 60.
overzogen hebbende het verzoek van de Dames

C. M. v. Vollenhoven, Rochussen en C. F. J. Hoffmanns.

in hoedanigheid van presidente en Secretaresse
van een opgerigter vrouwen Comité te Rotterdam.

om goedkeuring hunner inrigting, in het daarbij gevoegde
reglement onschreeven;

*Gelet op artikel 2 der statuten van de bovengenoemde
Vereniging, vastgesteld in de Vergadering van het Hoofd-
Comité op den 3^{den} October 1864;*

Vêrleent bij deze de vereischte goedkeuring, en
erkeent met dien bovengenoemd Comité

als Afdeling der Nederlandsche Perseniging tot het ver-
leenen van hulp aan zieke en gewonde Krijgsvrienden in
tijd van Oorlog.

Van deze erkenning zal mededeeling worden gedaan aan
Hunne Excellentien de Ministers van Oorlog, van Marine en
van Financien, en vermelding geschiedt in de Neder-
landsche Staats-courant.

i Gravenhage, den 23 Augustus 1876
 De Voorzitter van het Hoofd. Comitté.

Mr. F. H. A.

De Secretaris van het Hoofd Comité

ROTTERDAM, den Augustus 1870.

Stadgenooten!

Het kan U niet geheel onbekend zijn dat zich dezer dagen ook in onze Gemeente heeft gevormd eene Afdeling der **Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan gekwetste en zieke krijgslieden**, meer algemeen bekend onder den naam van **Vereeniging het Roode Kruis**.

Het doel dezer Vereeniging is om, in tijd van oorlog, het lot van den gekwetsten en zieken krijgsman door persoonlijke diensten en stoffelijke hulpmiddelen te helpen verzachten, ook dan wanneer hare hulp wordt gevraagd door oorlogvoerende natiën, terwijl Nederland in den oorlog niet betrokken is; en in tijd van vrede zich tot die taak voor te bereiden, om daarvoor steeds gereed te zijn.

Ofschoon genootschappen tot verpleging en hulp op slagvelden en in hospitalen geene stichtingen zijn uitsluitend van *dezen* tijd, getuigen - om niet van nog vele andere te spreken - de Ridders van St. Jan van Jeruzalem, de Roomsche-Katholieke Johanniter-Orde in Spanje en de Protestantsch-Evangelische in Pruisen, zoo zijn echter Vereenigingen als boven omschreven eerst in de laatste vier jaren ontstaan. Zij zijn internationaal en hebben door bijna gansch Europa, ja zelfs in Amerika hare Comité's. Met het Roode Kruis als symbool, werd na hare vestiging eene overeenkomst van volken onderling gesloten om, wanneer zij gedreven worden met elkander oorlog te voeren, niet te vergeten dat al die strijdende menschen, broeders zijn en de lijdenden onder hen als broeders moeten worden behandeld.

Was er in de jongstverloopen jaren ooit een tijd dat deze verhevene waarheid zich met onweêrstaanbaren drang een weg baande tot het hart en geweten van ieder, die niet ten eenenmale onverschillig is voor het lot van den evenmensch, dan is dit het geval in de dagen die wij beleven, nu de ijzingwekkende berichten omtrent die duizenden gekwetsten, welke vielen als slachtoffers van een heilloozen krijg, een ieder, van wat rang of stand, op krachtvollen, indrukwekkenden toon toe roepen: »Helpt, helpt onbekrompen, helpt onverwijd, gij allen die U tot heden in de zegeningen »des vredes dankbaar verheugen moogt. Zij, die daar nederliggen, zij zijn ook uwe broeders.»

Met deze roepstem is het dat het **Comité Rotterdam voor gekwetste en zieke krijgslieden** tot U komt, wel overtuigd dat het bij allen een geopend oor en eene milde hand ontmoeten zal.

In dit vertrouwen en met het doel om de deelneming zoo algemeen mogelijk te maken, zal een honderdtal leden door middel van persoonlijk bezoek U ten spoedigste eene intekenlijst aanbieden voor *eene gift in eens*, en voor de verbintenis als Lid van het Comité, waarvan de *jaarlijksche contributie* één Gulden bedraagt.

Stadgenooten! laat dan het beroep op uwe menschlievendheid in deze benarde en zorgvolle dagen niet te vergeefs zijn. Draagt van het uwe naar vermogen, maar dan ook met milde hand, bij, tot het oprichten eener Stichting, die de beoefening van den plicht der barmhartigheid jegens elken ongelukkigen lijder ten grondslag heeft, en laat ook uwe deelneming toonen dat Rotterdam's ingezetenen de zegeningen des vredes, die Nederland genieten mag, dankbaar beseffen, en dien dank door daden weten te toonen.

Velen gingen U in het aanvaarden van het lidmaatschap en het doen van giften reeds voor, hun voorbeeld zij voor U niet te vergeefs, maar wekke bij U een heiligen naïjver in de betooning van den plicht der liefde.

*Het Bestuur van het Mannen-Comité Rotterdam der Vereeniging
tot hulp aan gekwetste en zieke krijgslieden,*

Gravenhage, 13 October 1870.

In afwachting van hetgeen na het eindigen van den oorlogstoestand nader moge worden bepaald, meent het Hoofd-Comité der Nederlandsche Vereeniging van het Rode Kruis reeds nu een enkel woord van warme dankbetuiging te moeten richten tot alle personen, die, op een enkele uitnoodiging van het Hoofd-Comité, zijn heengegaan naar de lazareetten en hospitalen in Duitschland en Frankrijk, en van daar zijn teruggekeerd of later terugkeeren zullen. Geneeskundigen, Verpleegsters en Verplegers, allen die in eenige betrekking naar hunne krachten en vermogens hebben bijgedragen, om den roem van het Nederlandsche Rode Kruis te verhoogen, hebben aanspraak op den warmen dank van die Vereeniging.

Op dit oogenblik is het bijna onmogelijk voor het Hoofd-Comité allen persoonlijk dien dank

Aan het Bestuur
van het Comité van het Rode Kruis
te

te brengen, en daarom neemt het de vrijheid Uw bestuur te verzoeken, om de personen, die uit het ressort van Uw Comité op uitnodiging van het Hoofd-Comité ten dienste van het Rode Kruis zijn werkzaam geweest, op de wijze, die Uw Bestuur het geschikt mocht voorkomen, de hulde en den dank te brengen van het Hoofd-Comité, als vertegenwoordigende de geheele Nederlandsche Vereeniging.

Het zal het Hoofd-Comité aangenaam zijn, te mogen vernemen, zoodra door Uw Bestuur aan dit verzoek uitvoering zal zijn gegeven.

Het Hoofd-Comité

J. Boscha. Voorzitter

L. H. Verwey. Secretaris

N 162

Hage, 25 September 1874.

culaire.

Het Centraal Comité der Vereeniging van het Rode Kruis in Frankrijk heeft eene deputatie gezonden naar Nederland, met de opdragt den dank van de Fransche Vereeniging aan die in Nederland overtebrengen voor de hulp en den bijstand door de Nederlandsche bevolking aan de gekwetste en zieke krygsgelieden gedurende den jongsten oorlog met zooveel mildheid en onpartijdigheid, verleend. De Fransche Minister van Oorlog, Generaal de Bisfey, heeft die deputatie verzocht zijnen bijzonderen dank daarby te voegen.

De Heeren Graaf Serurier, onder-Voorzitter, en de Graaf de Beauport, Algemeen Secretaris van het Centraal Comité te Parijs, zijn gisteren door het Hoofd Comité ontvangen en hebben zich in eene daartoe belegde vergadering van hunne opdragt gekweten.

De kortheid van den aan deze deputatie verleenden tijd, verhinderde haar andere plaatsen

in)

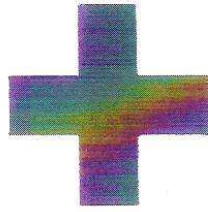
De Besturen
der Comité's.

in ons land, waar Comité's gevestigd zijn, een
bezoek te brengen, en daar den dank der Fran-
sche Vereeniging persoonlijk aan de Comité's te
betuigen.

Het Hoofd Comité, u kennis gevende
van het bovenstaande, vleit zich, dat Uw be-
stuur aan de leden van Uw Comité daarvan zal
willen mededeeling doen en voorts aan allen,
die bijdragen aan Uw Comité hebben geschoonken.

De Voorzitter
Boscha

De Secretaris
Verweij.

Het Hoofd-Comité der Nederlandsche
Vereniging tot het verleenen van hulp aan zieke
en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog, heeft de eer
U, namens het bestuur der Fransche Vereniging tot
hulp aan gekwetste krijgslieden van Land- en Zeemagt,
aan te bieden: het metalen kruis ter herinnering aan de hulp
verleend aan gekwetste en zieke krijgslieden in den oorlog
van 1870-71.

De Voorzitter, a. i.

M. Moore
De Secretaris,

J. P. Ruwey

Aan het Bestuur
van het Fransche Comité van de Nederlandsche Vereniging
tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden
in tijd van oorlog.

te Rotterdam.

Aan zijn rede ontleenen wij het volgende:
Ge ziet thans in deze, u zoo welbekende zaal
tal van vriendinnen en vrienden, die u willen
gelukwenschen met uw 70sten verjaardag. We
hebben uw 70sten verjaardag uitgekozen, om
u te doen zien, hoeveel eerbied we hebben voor
uw werk, hoeveel genegenheid we hebben voor
uw persoon. Van dien eerbied en die genegen-
heid spreekt dit boek, waarin go de handteek-
eningen vindt van 318 personen, die u in
uw veelzijdig werk of in uw particuliere leven
hebben leeren kennen en daardoor waardeeren.

Alleen dit boek met handteekeningen u aan
te bieden is ons echter niet genoeg. Wij wen-
schen onze huldebetuiging in een daad om te
zetten.

Al is het iets stoffelijks, dat we u willen
aanbieden, toch is het iets ideëels, dat we
daarmee willen bevorderen. We hebben ge-
meend, dat we onze hulde u niet beter konden
uiten dan door de stichting, die uw naam
draagt, en die, evenals gijzelf, in stilte weldoet,
grooter te maken. Het „Johanna Paulina
Reynvaanfonds”, gesticht toen ge 12½ jaren
den eervolten en moeilijken post van adjunct-
directrice van het Oude Buiten-, en van zijn
plaatsvervanger, het nieuwe Wilhelmina-Gast-
huis hadt bekleed, dat „Johanna Paulina Reyn-
vaanfonds” had onze liefde, zooals het de uwe
heeft.

Dan herinnert spreker aan de geschiedenis
van dit fonds.

Nog altijd wordt de grootste sympathie voor
het fonds gekoesterd en dat moge u blijken
uit het feit, dat allen, wier handteekeningen
ge in dit boek vindt, hebben medegeholpen,
het „J. P. Reynvaanfonds” te versterken, om
het des te beter aan zijn doel te kunnen doen
beantwoorden. Al is het niet de handteeke-
ning, toch vindt ge ook den naam van Hare
Majesteit de Koningin-Moeder in dit boek
vermeld. Namens H. M. de Koningin-Moeder
werd aan het comité, dat het initiatief nam om
u heden te huldigen, geschreven: „dat het
Harer Majesteit aangenaam was, te kunnen
bijdragen aan een hulde, te brengen aan u, die
H. M. in haar werk persoonlijk heeft gekend
en tevens een blijk van belangstelling te kun-
nen geven aan het J. P. Reynvaanfonds.”

Welnu, waarde jubilarisse, aldus besloot dr.

Kuiper, wij achten ons gelukkig, dit fonds
met een bedrag van tweeduizend gulden te
kunnen versterken. Vergun ons, op deze wijze
voort te bouwen aan de eerezuil, die uw naam
in hoogachtende en dankbare herinnering zal
houden tot in lengte van dagen.

Wederom zong thans het koor een lied van
hulde en toen sprak dr. H. de Wal, namens
de commissie van toezicht op de gasthuizen,
waarvan hij voorzitter is, gelukwenschen uit,
schetsende de liefde, den ernst en de toewij-
ding, door mejuffrouw Reynvaan gedurende
haar loopbaan eerst als verpleegster, later als
adjunct-directrice van het Wilhelminagasthuis
betoond. Als blijk van waardeering bood dr.
De Wal namens de commissie fraaie bloemen.

Dr. N. M. Josephus Jitta, wethouder
van Armwezen, herinnerde aan het feit, dat
het juffrouw Reynvaan was, die aan de velle
verbeteringen, in den loop der jaren in het
Wilhelminagasthuis aangebracht, den eersten
stoot gaf. En ook nadat zij haar officieele be-
trekking had verlaten, bleef mejuffrouw Reyn-
vaan werkzaam in het belang der lijdende
menschheid. Spreker eindigde met het uitspre-
ken van den wensch, dat het mejuffrouw Reyn-
vaan moge gegeven zijn, nog een reeks van
jaren den haar lief geworden arbeid te kun-
nen verrichten.

Door mej. H. Chr. van Hoorn werd er
aan herinnerd, dat mej. Reynvaan, samen
met freule Jeltje de Bosch Kemper het „Tijd-
schrift voor Ziekenverpleging” oprichtte. De
jubilarisse heeft bijkans 24 jaren in de redactie
van het tijdschrift zitting gehad; 1 Januari j.l.
eerst legde zij die functie neer. Spreekster
bood, namens de tegenwoordige redactie, het
eerelidmaatschap van deze redactie der jubi-
larisse aan.

Namens het hoofdbestuur van de „Neder-
landsche Vereeniging voor Ziekenverpleging”
voerde dr. A. Ouwée het woord en bracht
hulde en dank aan een der pioniersters op het
gebied van het ziekenhuiswezen.

De heer J. E. L. Blankenberg, voorzit-

wenschen. *Rep. Handelsblad 6-4-1914*

Johanna Paulina Reynvaan.

Mej. J. P. Reynvaan, die in onze stad zoovele jaren op het gebied der ziekenverpleging, op dat der wijkverpleging, voor de onbehuisden te Amsterdam en voor de zwakzinnigen in Nederland is werkzaam geweest, mocht gisteren haar zeventigsten geboortedag herdenken en liedenmiddag is in de kerkzaal van het Wilhelmina-Gasthuis in breeden kring die verjaardag herdacht. Want niet alleen vele doktoren, bestuurders van lichamen, waaraan mej. Reynvaan haar beste krachten wijdt en zoo lang reeds heeft gegeven, waren in de zaal aanwezig. Ook de wethouders dr. N. M. Josephus Jitta en L. Serrurier waren tegenwoordig, een breede schare dames-belangstellenden had in de zaal plaats genomen, waar een schat van bloemen en palmen stond gerangschikt en waar een koor van zusters een welkomstlied zong toen het applaus was verstomd, dat de jubilarisse bij haar binnentreden had begroet.

Heil U! wees welkom!

Heil deez' stond!

Die U te zamen,

Zoo vele vrienden zond.

Wij juichen U thans te gemoet,
Met dank en eerbied in 't gemoed.
Zoo vele jaren, dappere vrouw,
Zijt gij den zieken en zusters getrouw.
Zoo vele jaren, zijt gij een zegen,
En kwamen moeiten en zorgen U tegen.
Gij bleef met kracht en menschenmin
Allen een raadvrouw, een vriendin,
Dat menig jaar
Uw deel nog zij,
En blijve Uw liefde
Ons steeds nabij,

aldus zong het koor en terstond nam nu dr. J. Kuiper, directeur van het Wilhelmina-Gasthuis, het woord.

Aan zijn rede ontleenen wij het volgende:

Ge ziet thans in deze, u zoo welbekende zaal tal van vriendinnen en vrienden, die u willen gelukwenschen met uw 70sten verjaardag. We hebben uw 70sten verjaardag uitgekozen, om u te doen zien, hoeveel eerbied we hebben voor uw werk, hoeveel genegenheid we hebben voor uw persoon. Van dien eerbied en die genegenheid spreekt dit boek, waarin ge de handteekeningen vindt van 318 personen, die u in uw veelzijdig werk of in uw particuliere leven hebben leeren kennen en daardoor waardeeren.

Alleen dit boek met handteekeningen u aan te bieden is ons echter niet genoeg. Wij wenschen onze huldebetuiging in een daad om te zetten.

Al is het iets stoffelijks, dat we u willen aanbieden, toch is het iets ideëls, dat we daarmee willen bevorderen. We hebben gemeend, dat we onze hulde u niet beter konden uiten dan door de stichting, die uw naam draagt, en die, evenals gijzelf, in stilte weldoet, groeter te maken. Het „Johanna Paulina Reynvaanfonds”, gesticht toen ge 12½ jaren den eervol en moeilijken post van adjunct-directrice van het Oude Buiten-, en van zijn plaatsvervanger, het nieuwe Wilhelmina-Gasthuis hadt bekleed, dat „Johanna Paulina Reyn-

dank uit voor den grooten arbeid, dien de jubilarisse ook in het voormalige Buitengasthuis heeft verricht.

Mevr. W. Asser—Thorbecke spreekt namens het bestuur van de tentoonstelling „De Vrouw 1813—1913”. Zij verklaarde, dat het welslagen der afdeeling ziekenverpleging op de tentoonstelling voor een waarlijk niet gering deel is te danken geweest aan den jeugdigen ijver van haar presidente, mej. Reynvaan.

De heer E. René van Ouwenaller constateerde, hoeveel mej. Reynvaan doet voor de nog jonge vereeniging voor zwakzinnigen.

Dan voert dr. P. J. Barnouw het woord namens de Noord-Hollandsche Vereeniging „Het Witte Kruis” en hij huldigde de jubilarisse met bloemen; namens het hoofdbestuur bood hij haar het eereidmaatschap aan van de Vereeniging.

Daar treden de oud-assistenten uit het Wilhelmina-Gasthuis voor. Zij waren daar werkzaam, toen mejuffrouw Reynvaan er nog adjunct-directrice was. Namens hen werd het woord gevoerd door dr. Dutilh, en vele herinneringen uit vroeger dagen werden thans nog gereleveerd.

Mevrouw A. Kehrer—Nachenius sprak toen namens de Vereeniging „Amsterdamsche Wijkverpleging” woorden van hooge waardeering.

Mejuffrouw Reynvaan nam daarop het woord om allen te danken, die naar de kerkzaal van het Buitengasthuis waren gekomen om haar zooveel bewijzen van hulde en waardeering te schonken. Allen, zegt spreekster, allen hebt ge mij zulk een heerlijken zeventigsten verjaardag geschonken. Hen persoonlijk allemaal te danken — dat gaat niet. Maar aan hen samen wil spreekster haar erkentelijkheid betoonen.

Een uitzondering wenscht zij te maken met den voorzitter van het comité tot huldiging, met dr. Kuiper, die zoo lange jaren zooveel voor haar was en die dezen schoonen feestdag organiseerde.

Nadat een luid gejuich was gevolgd op de woorden der jubilarisse werden de aanwezigen in de gelegenheid gesteld, mejuffrouw Reynvaan te complimenteeren.